

1991 - 3

KNOB

Koninklijke
Nederlandse
Oudheidkundige
Goud

BULLETIN

Tweemaandelijks tijdschrift voor monumentenzorg,
architectuurgeschiedenis, archeologie,
cultuurbeleid, musea en archieven

Walburg Pers

KONINKLIJKE NEDERLANDSE OUDHEIDKUNDIGE BOND

Opgericht 17 januari 1899
 Beschermvrouwe H.K.H. Prinses
 Juliana.

Bulletin

Tweemaandelijks tijdschrift van de
 KNOB, tevens orgaan van de
 Rijksdienst voor de Monumentenzorg
 en de Rijksdienst voor het
 Oudheidkundig Bodemonderzoek.

Redactie

Prof. dr. ir. F. W. van Voorden
 (hoofdredacteur), prof. dr. E. R. M.
 Taverne (adviseur), mevr. drs.
 M. M. A. van Boven, mevr. drs.
 M. L. A. J. Th. Brekelmans, mevr. drs.
 M. J. Dolfin, mevr. drs. J. B. Geerlink,
 mevr. drs. M. Krauwer, dr. ir.
 R. A. F. Smook, prof. dr. ir.
 C. L. Temminck Groll, ir. P. C. van
 Traa, mevr. M. P. Wolff, prof. dr.
 A. van der Woud.

Redactieraad

Prof. dr. W. J. H. Willems, mr.
 C. H. Goekoop, drs. U. F. Hylkema,
 drs. J. F. van Regteren Altena, drs.
 C. O. A. Baron Schimmelpenninck
 van der Oije, ir. C. J. Vriesman, mevr.
 drs. M. J. H. Willinge.

Lay-out en vormgeving

Walburg Pers.

Summaries

Mevr. drs. M. L. A. J. Th. Brekelmans.

Abonnementen

Bureau KNOB,
 Achter St. Pieter 21
 3512 HR Utrecht
 tel. 030-321756
 Abonnement en lidmaatschap KNOB:
 f 65,—; f 40,— (t/m 27 jr); f 100,—
 (instelling etc.). Opzeggingen voor
 1 december van het jaar.

Losse nummers en druk

Walburg Pers
 Postbus 222
 7200 AE Zutphen
 tel. 05750-10522.

Losse nummers f 15,—.

ISSN 0166-0470

73

C. S. Oldenburger-Ebbers
**De tuinarchitectuur van Johann Georg
 Michael (1738-1800)**

80

Eugène L. H. Roebroeck
**Interpretatie van
 Zonnewijzerfragmenten**

85

Hans Renes
Oude visvijvers in Zuid-Limburg

98

Publikaties
 The Dutch garden in the seventeenth
 century (John Dixon Hunt, red.) (recensie:
M. Dominicus-van Soest); C. H. Goekoop,
 Op zoek naar Ithaca (recensie:
D. J. Waarsenburg)

102

Recent verschenen
 met bericht over *Het Kabinet der Koningin*
 (bericht: G. van Herwaarden)

104

Berichten
De Nederlandse Tuinenstichting
Archeologie: Graven voor de Farao
 (Teleac-cursus), Vindplaats Velsen, van
 prehistorie tot pruijktijd,
 Thermenmuseum Rome vernieuwd,
Archeologie aan de Roer, RMO 'Light'
Monumentenzorg:
 Werelderfgoedconventie, Paleis van
 Justitie te Assen, Hervormde Kerk Havelte
Archieven: Provinciaal archief Utrecht

111

Tentoonstellingen
 Herman Willem Daendels, Het Oude Hof
 aan het Noordeinde, Pasqualini in
 Kampen, Sieraden uit de oudheid,
 Gouden Eeuw rondom de Dam

113

KNOB
 Mededelingen en berichten.
 Afscheid van Jhr. Ir. L. L. M. van Nispen
 tot Sevenaer

113

Summaries

115

Auteurs

*Omslag: Montage foto Slot Zeist en
 Zonnewijzerplaat Entinghe (foto RDMZ,
 F. W. van Voorden; tekening H. R. Roelink,
 RU Groningen).*

BULLETIN KNOB

Jaargang 90, 1991, nummer 3

De tuinarchitectuur van Johann Georg Michael (1738-1800)

C. S. Oldenburger-Ebbers

Biografische gegevens

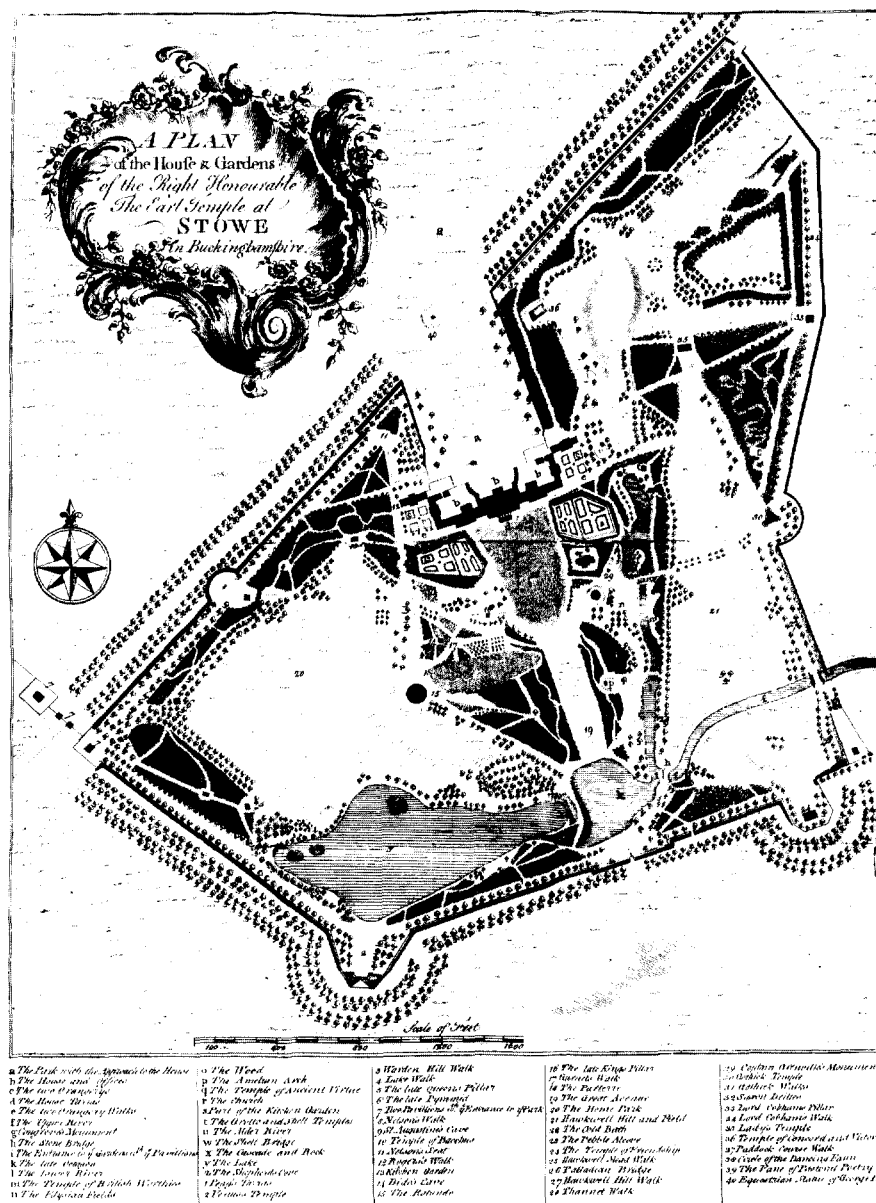
Het eerste artikeltje dat apart aan J. G. Michael werd gewijd, verscheen in het tijdschrift *Floralia*, de voorloper van het tijdschrift *Groei en Bloei*, in juli 1935, p. 335 en werd geschreven door de tuinarchitect L. A. Springaer.

Johann Georg Michael werd geboren in Landau in het vorstendom Waldeck en wel 24 april 1738. Zijn vader heette eveneens Johann Georg (I) (1709-1791), geboren te Rödgen bei Gieszen. Vader en zoon oefenden hetzelfde beroep uit, namelijk dat van hovenier/tuinbaas. Het is bekend dat Michael sr. van 1734 tot 1738 werkte in opdracht van het Benediktijnerklooster Schaaeken en dat hij van 1738 tot 1740 als 'fürstliche Gärtner' werkzaam was op Slot Landau (vorstendom Waldeck), alwaar Michael jr. geboren werd. Van 1740 tot 1778 was hij vervolgens in dienst op Residentz Arolsen (vorstendom Waldeck) als 'Hofgärtner' van de Prins van Waldeck. Michael jr. heeft het grootste deel van zijn jeugd dus doorgebracht in en rond Arolsen en heeft daar hoogstwaarschijnlijk van zijn vader het vak geleerd.

Mr. Jacob Boreel Janszoon (1711-1778), sinds 1737 raad en advocaat-fiscaal bij de Admiraliteit te Amsterdam en vanaf 1756 Meesterknaap der Houtvesterij van het Goiland, werd in 1742 eigenaar van de buitenplaats Beeckesteyn te Velsen. Hij onderhield handelsbetrekkingen met het vorstendom Waldeck-Pyrmont en hij was in 1759 en van 1761 tot 1762 buitengewoon ambassadeur aan het Engelse hof. Het was deze Jacob Boreel die vermoedelijk begin jaren zestig van de 18de eeuw de jonge Johann Georg Michael jr. uit Arolsen naar Beeckesteyn heeft gehaald, om in dienst van hem op zijn buitenplaats te werken.¹

In een brief van de tuinarchitect L. P. Zocher, Michael's achterkleinzoon, aan L. A. Springer, schrijft Zocher 'Hij (J. G. Michael jr) is op aanraden en met aanbeveling van Jhr. Boreel die toenmaals ons land in Engeland vertegenwoordigde, den aanleg der engelsche parken gaan bestuderen en heeft de wijze van aanleg daarna met veel succes hier toegepast'.²

Op 7-11-1764 trouwde Michael jr. met Anna Maria Smit, afkomstig uit Haarlem. In de akte van huwelijkse voorwaarden (6-11-1764) staat vermeld dat Michael woont op de buitenplaats van de heer Boreel te Velsen (= Beeckesteyn) en dat zijn beroep architect is.³ In de doopakte van hun dochter Anna Margaretha (gedoopt 1-2-1767), heeft Michael als beroep 'bosch gardenier' opgegeven.⁴ Zijn vrouw Anna Maria noemt

Afb. 1. *Plattegrond van Stowe*. Uit: Stowe, a description of the magnificent house and gardens (...), 1777.

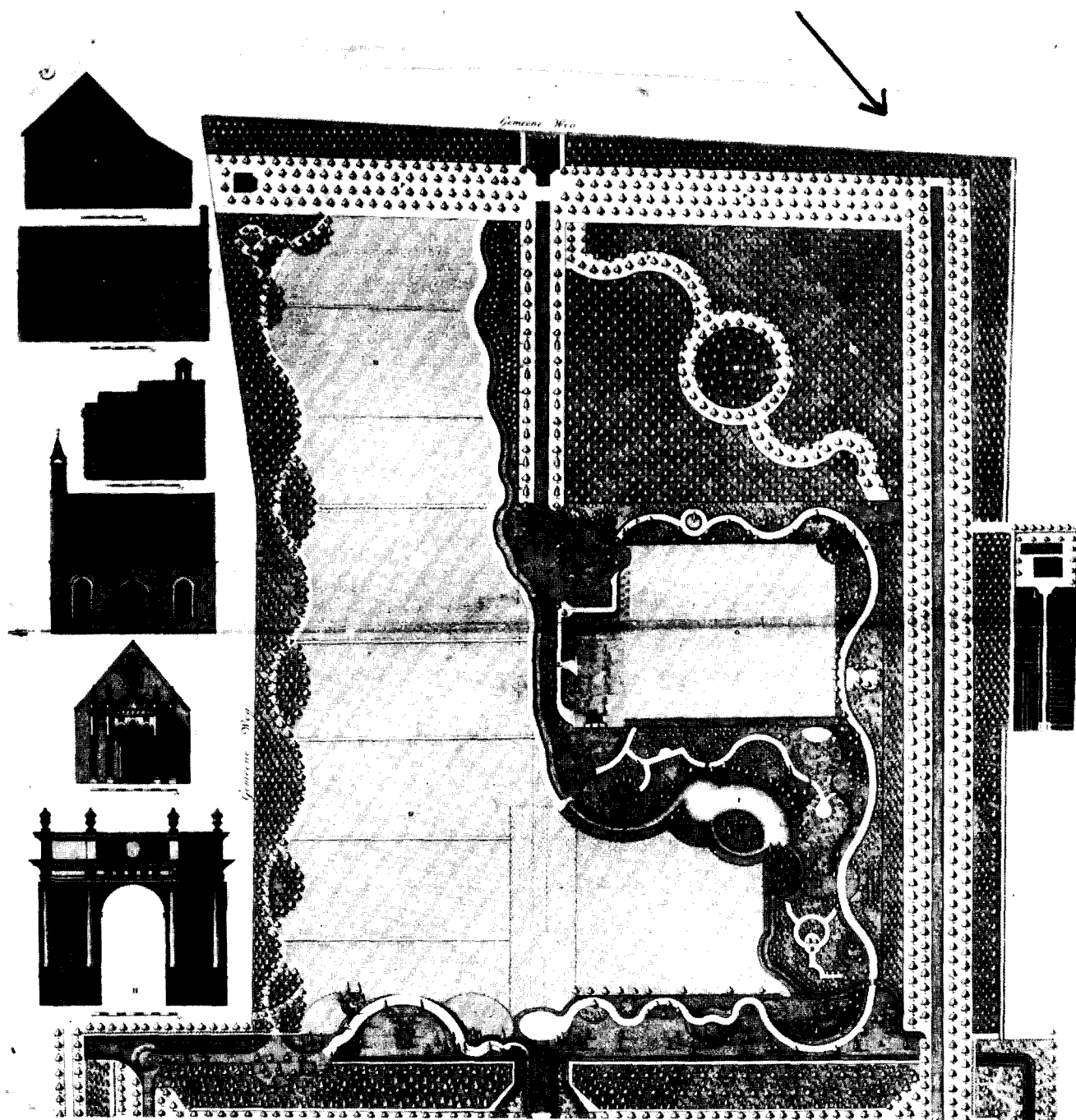
zich in 1770 'Engelse tuijnvrouw', op Beeckestijn,⁵ hetgeen zoveel zal betekenen als vrouw van de tuinbaas die ontwerpt en aanlegt in Engelse landschapsstijl.

Op de plattegrond van Beeckesteyn,⁶ noemt Michael zich weer architect: 'gemeenten geteekend en in deser stand gebracht, door den architect J. G. Michael. 1772'. Op deze plattegrond staat ook een opstand van hun eenvoudige huis (D. Architect woning); afgebeeld en ook de plaats van hun huis en moestuinen is aangegeven even buiten de

noordoost-zuidwest lopende grensleen, ter
hoogte van de landschappelijke tuinaanleg
op Beeckesteyn.

In 1775 heeft Prins Willem V, die met zijn vrouw Prinses Wilhelmina van Pruisen in mei 1768 Beeckesteyn bezocht en daar de grote laan en de colonnade had bewonderd,⁷ Michael aangezocht om als 'jardinier architect' op Het Loo te komen werken.⁸ Waarom dit niet is doorgegaan, is niet bekend.

Na het overlijden van Jacob Boreel in 1778,

Afb. 2. Plattegrond van Beeckesteyn, détail landschappelijke deel; door J. G. Michael en C. Philips, 1772 (zie voor détail colonade afb. 4).

is Michael waarschijnlijk in dienst van de familie Boreel gebleven, en wel in dienst van de nieuwe eigenaar, de oudste zoon Willem Boreel.

Naast het werk op Beeckesteyn werd Michael in staat gesteld andere opdrachten aan te nemen, zoals de verandering in landschapsstijl van de buitenplaatsen Elswout en Waterland. Zie verder het opgestelde inventarisatie-schema.

Uit een briefwisseling met Geheimsekretär Frensdorf in Arolsen blijkt dat Michael in 1778 ging kuren in Bad Pyrmont.¹ Na het

overlijden van zijn vrouw in juni 1782,⁹ is Michael vermoedelijk enkele malen naar Pyrmont teruggekeerd in verband met een reorganisatieplan voor het Kurpark in Engelse landschapsstijl. Zijn werkzaamheden aldaar vielen ongeveer tussen 1783 en 1786 en betroffen niet alleen een plan tot modernisering van het park, maar waarschijnlijk even later ook het ontwerp van een grafmonument ter nagedachtenis van Anna Maria Fagel-Boreel, de dochter van Jacob Boreel Janszoon en echtgenote van Francois Fagel, Griffier der Staten Generaal

(1740-1773). Zij is in 1781 in het Kurpark Pyrmont overleden.¹ Het betreft hier een tempeltje in Dorische stijl, te vergelijken met de Rotonde, door Michael ontworpen voor Oud-Berckenroede te Heemstede. Het monument is in 1787 gebouwd als zicht-beëindiging van de middelste laan van het aldaar gelegen lanenstelsel in ganzevoetstructuur.^{1,10}

Michael's werkzaamheden in Nederland werden bij zijn afwezigheid opgevangen door zijn aanstaande schoonzoon J. D. Zocher sr., met wie hij vanaf de beginjaren

tachtig samenwerkte. Zo is bijvoorbeeld het ontwerp voor Biljoen (1784) dat aan Michael werd opgedragen, qua tekenstijl toe te schrijven aan J. D. Zocher sr.¹¹

Michael is, getuige enkele notariële akten uit 1789 en 1790, steeds op Beeckesteyn blijven wonen,¹² totdat hij op 2 november 1791 de buitenplaats 'Roosesteyn en het bos genaamd de Gier met de halve Heerenweg en halve beek gelegen voor en langs de hofstede' kocht.¹³ Hij stichtte hier een kwekerij, gelegen langs de Heerenweg van Santpoort naar Velsen, even ten zuiden van Beeckesteyn. Johan Georg Michael is 15 februari 1800 op Roosesteyn overleden.

De boedelscheiding vond plaats 30 mei 1802.¹⁴ De erfenamen waren zijn oudste zoon Johan Georg (III), Kapitein der Bataafse artillerie, die te Velsen (op Roosesteyn) woonde; zijn dochter Maria Christina, echtgenote van Johann David Zocher sr., wonende te Haarlem en zijn jongste zoon Hendrik Christoffel woonachtig te Velsen. De oudste zoon Johann Georg Michael (III) bleef op Roosesteyn wonen¹⁵ en heeft ook als architect van buitenplaatsen gewerkt. Onder zijn leiding werd de buitenplaats Sparrendaal onder Bloemendaal in 1805 gereorganiseerd.¹⁶ Men zou hier uit kunnen concluderen dat J. G. Michael (II) de eerdere verandering in landschapsstijl hier heeft ontworpen.

Welke invloed heeft het werk van Johann Georg Michael ondergaan?

De werkzaamheden van J. G. Michael in Nederland vallen tussen ongeveer 1765 en 1800, de tijd van het neo-classicisme in Nederland.¹⁷

Wanneer we ons afvragen welke inspiratiebronnen Michael gehad zou kunnen hebben, bij het creëren van zijn interpretatie van de Engelse en/of Chinese landschapsstijl, dan kunnen we drie facetten aanwijzen, die belangrijk geweest kunnen zijn voor de vorming van zijn stijl.

Zijn reis naar Engeland zal allereerst bepaald geweest zijn, vervolgens de in zijn tijd gepubliceerde (en in het Duits of Nederlands vertaalde) literatuur over de nieuwe natuurlijke stijl en tenslotte zijn eventuele kennismaking met enige reeds omgevormde parken in Nederland.

1. Volgens L. P. Zocher heeft Jacob Boreel Michael naar Engeland gezonden, om de tuinkunst aldaar te bestuderen. Hij zal daar vertrouwd zijn geraakt met de landschapsstijl zoals Lancelot Brown (1716-1783) die toepaste – bijvoorbeeld op Stowe – gekarakteriseerd door glooiende open terreinen met slingerende paden en waterpartijen, ingeplant met 'clumps of trees' of 'groupings of trees'. Een aantal karakteristieke elementen van deze Engelse landschapsstijl heeft Michael naar Nederland overgebracht, evenals de toepassing

van neo-classicistische bouwwerken en neo-gotische architectuur in deze parken.

2. Handboeken die in de jaren zestig van de 18de eeuw, vóórdat Michael aan de gedeeltelijke verlandschappelijking van Beeckesteyn begon, mogelijk door hem bestudeerd zijn, bijvoorbeeld in de bibliotheken van Arolsen of Beeckesteyn, zijn:

Engelse werken:

J. D. Attiret, *An account of the emperor of China's gardens at Pekin*, London 1752.

W. Chambers, *Designs of chinese buildings* . . . , met een hoofdstuk 'On the art of laying out gardens among the chinese', London 1757. Een Nederlandse vertaling verscheen in 1763.¹⁸

Stowe, . . . *A description of the magnificent house and gardens* . . . , London 1769. Met plattegrond en afbeeldingen.

Th. Whately, *Observations on modern gardening*, London 1770. Een Duitse vertaling verscheen in 1771.

Fransse werken

J. M. Morel, *L'art de distribuer les jardins suivant l'usage des chinois*, Paris 1757.

J. J. Rousseau, *Julie ou La nouvelle Héloïse (avec la description du jardin paysage de Clarens; Boek IV, 11de brief)*. Amsterdam 1761. Een Duitse vertaling verscheen ook in 1761 (roman).

J. Delille, *Les jardins ou l'art d'embellir les paysages*, Paris 1765. Een Duitse vertaling verscheen pas in 1796 (gedicht).

In het Nederlands en Duits verschenen in de jaren zestig geen boeken waarin de landschapsstijl werd aangeprezen of bekritiseerd, behalve dan de reeds genoemde vertalingen.

3. Vóór 1770 waren er al wel enige pogingen gedaan de natuurlijke stijl op Nederlandse buitenplaatsen toe te passen. Maar dit bleef meestal beperkt tot het aanleggen van kronkelpaadjes binnen oude laanstrukturen. De landschappelijke aanleg van het park van Huis te Bennebroek naar ontwerp van A. Snoek (1761), vormt hier een uitzondering op.¹⁹ Duidelijk waren hier slingerende paden en waterpartijen te onderscheiden. In hoeverre Michael enige van deze buitenplaatsen heeft gekend, is onduidelijk.

Wat betreft de literatuur die Michael bestudeerd zou kunnen hebben, lijkt het aannemelijk dat hij alleen Duitse en Nederlandse teksten goed kon begrijpen en dat hij boeken met plattegronden en afbeeldingen eerder gebruikte zal hebben dan boeken zonder illustraties.

Romans en gedichten zullen in het algemeen niet snel door architecten als handboek gebruikt zijn. Uit het voorgaande kunnen we concluderen dat zijn belangrijkste handboeken tijdens de periode Beeckesteyn, geweest kunnen zijn het boek *Designs of chinese buildings*, van W. Chambers (1763 Nederlandse vertaling), het boek *Stowe* (1769) waarin de afbeeldingen en plattegrond belangrijke documenten vormden en het boek *Observations on modern gardening* van Th. Whately (1771 Duitse vertaling).

Wanneer we Michaels ontwerpen vergelijken met de theoriën van Chambers en Whately en de illustraties in het boek *Stowe*, lijkt het heel waarschijnlijk dat Michael deze drie boeken heeft gebruikt. Dit zal hierna worden aangetoond.

In het hoofdstuk over 'het aanleggen van tuinen bij de Chinezen', van W. Chambers, komen de volgende karakteristieke elementen voor die ook door Michael zijn toegepast:

- in het algemeen taferelen met veel afwisseling in beleving, waarin water (watervallen) en bergen (niveauverschillen) een belangrijke rol spelen. Het Chinese woord landschap betekent in feite water en bergen. Om dit begrip te karakteriseren, ziet men toepassing van eilandjes, kunstmatige rotsen, watervallen, bruggetjes, boten en veel lotusbloemen;

- smalle paadjes die langs een veelvoud van taferelen leiden. Geen brede wandeldrengen, want de Chinezen zijn niet gewoon langs brede lanen te wandelen. De lanen in Michael's ontwerpen zijn veelal oude zichtlanen uit een vorige periode. Hij heeft deze gehandhaafd, mogelijk omdat de bomen nog niet kaprijp waren;

- romantische kleinschalige bostaferelen, zo mogelijk met beek en rots en tuingebouwen. Een bijzondere aanplant van bomen, struiken en planten verrijkte deze scènes; – huiveringwekkende taferelen met rotsen, watervallen en hutten. De vijfverpartijen kenden vlakke oevers, soms bedekt met bloemen en struiken en bomen met overhangende twijgen, zoals een treurwilg;

- beplanting met een grote variatie in vorm en kleur. Bloeiende struiken zijn zeer geliefd evenals de treurwilg met zijn overhangende takken. Nb. Deze bloeiende struiken, die later in de Engelse landschapsstijl veel toegepast werden, noemde men in Nederland 'Engels hout'. De toepassing van 'clumps of trees' vindt men minder bij de Chinezen.

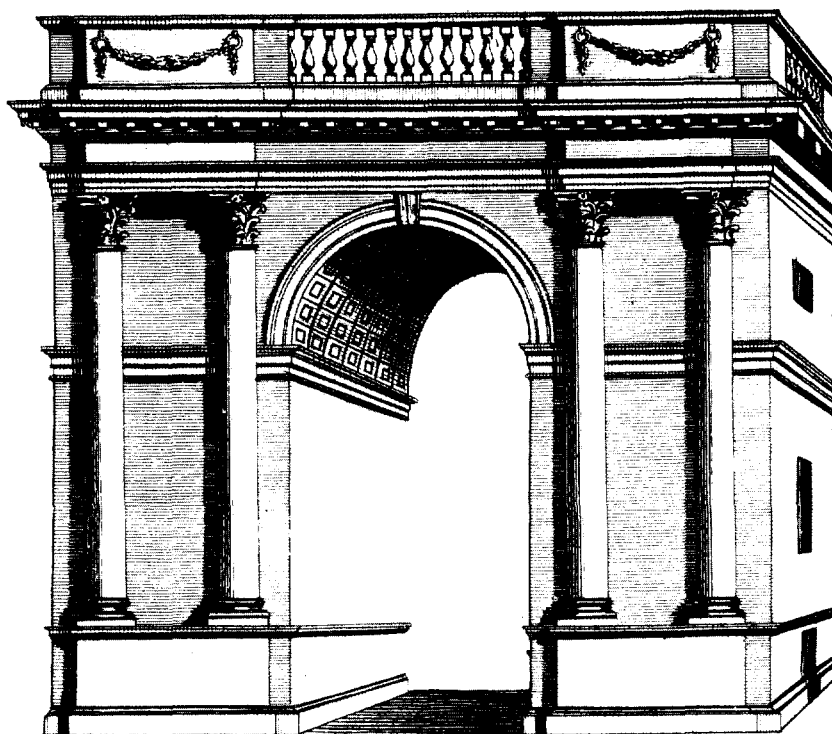
Zoals uit het voorgaande blijkt, wordt door Chambers niet over toepassing van typische Chinese architectuur (pagodes, bruggen, theepaviljoens enz.) gesproken, alleen over gebouwen. De Chinese tuinkunst legt geen nadruk op het toepassen van typisch Chinese bouwwerken.

Het boek *Stowe: a description of the magnificent house and gardens of the Right Honourable Richard Grenville Temple . . . embellished with a general plan of the gardens . . . and of each building* . . . (1769), heeft J. G. Michael ook zeker gekend. Het park Stowe in Buckinghamshire was één van de eerste parken in Engeland waarin vanaf ca. 1730 de vrije natuurlijke stijl werd toegepast. Charles Bridgeman introduceerde in dit park natuurlijke vormen binnen het oude geometrische patroon. Na Bridgeman werkte omstreeks 1735 William Kent op Stowe. Van zijn hand zijn onder andere de Elysian Fields met de Temple of Ancient Virtue en andere natuurlijke taferelen. Van 1741 tot 1751 werkte de eigenaar Richard Grenville Earl Temple, samen met Lancelot Brown, die het ideale landschap op Stowe

vorm gaf in de vorm van de Grecian Valley – op de plaats van de voormalige parterre – en de aanleg van de enorme natuurlijk gevormde waterpartijen. In 1766 werd als sluitstuk van Earl Temple's veranderingen de Corinthian Arch gebouwd, als beëindiging van de hoofdas in het zuiden. Wanneer men de plattegrond van Stowe bestudeert, afgebeeld in eerdergenoemd boek, ziet men rondom het hele terrein brede dubbele lanen lopen, met aan de binnenzijde van deze lanen hakhoutbosjes met paden in natuurlijke vormen; achter het huis een grote open vallei, waaroverheen uitzicht wordt geboden op de 'Rotunda' van J. Vanbrugh en de 'late King's Pillar' en uiteindelijk op de natuurlijk gevormde waterpartij, het vroegere octagonale bassin.

Wanneer men met deze plattegrond in de hand, zich voorstelt een wandeling te maken rondom het grote zuidelijke park, dan wordt men telkens langs verschillende bostaferelen geleid en langs het grote meer, terwijl steeds een uitzicht op één van de tuindecoraties wordt geboden. Evenzo geldt dit voor een wandeling rondom Hawkwell's Hill and Field, aan de oostzijde van de Elysian Fields. De afwisseling in gezichten tijdens een rondwandeling is bijzonder groot op Stowe.

Opgemerkt dient hier te worden dat op de plattegrond van Stowe geen Chinese architectuur staat afgebeeld. De veranderingen van Lancelot Brown vonden plaats tussen 1741 en 1751, vóór de tijd dat de verhalen van W. Chambers bekend werden (1757). De eerste vertaling van het werk van J. D. Attiret verscheen echter wel in deze tijd (1747), maar had kennelijk nog geen invloed.

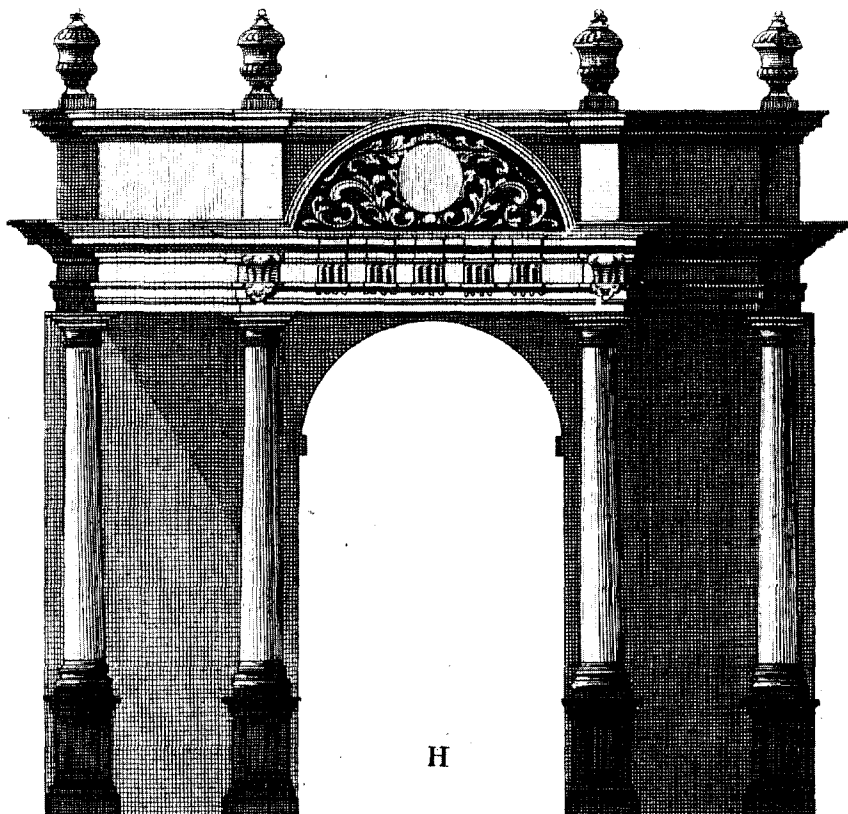

Afb. 3. Stowe. Corinthian Arch. Uit: Stowe, a description of the magnificent house and gardens (...), 1777.

Inventarisatie van tuinarchitectuurprojecten van J. G. Michael (1738-1800), in chronologische volgorde

Jaar van Ontwerp	Plaats project	Naam project	Opdrachtgever	Vindplaats ontwerp of historische bron
ca. 1766-1772	Velsen	Beeckesteyn	Jacob Boreel Janszoon	Bibl. LU ⁶
ca. 1778	Vogelenzang	Vogelenzang	Jan van Marselis	Vogelenzang, situatietekening
vanaf 1781	Overveen	Elsdout	Jacob Boreel Jacobszoon	Lutgers, 1837-1844 ²⁵
vanaf 1781	Velsen	Waterland	Archibald Hope	Mond. overlevering
vanaf 1781	Slochteren	Fraeylemaborg (niet uitgevoerd)	H. de Sandra Veldtman	RA Groningen, HA Fraeylemaborg
1784	Doorwerth	Doorwerth	J. A. Bentinck	RA Gelderland, HA Doorwerth
vanaf 1783	Velp	Biljoen/Beekhuizen	J. W. F. v. Spaen	RA Gelderland, HA Biljoen
tussen 1783 en 1786	Pymont (D.)	Kurpark (niet uitgevoerd)	Prins van Waldeck	Bibl. GH Kassel
1788/1789	Haarlem	Welgelegen	Henry Hope	GA Haarlem, 2 ontwerpen
1788	Overveen	Oosterduin	P. Muilman	H. Numan, 1797 ²⁶
1790	Staverden	Staverden	A. F. R. E. Baron van Haersolte	Opr. Haerl. Courant 28-8-1792
1792	Arnhem	Wandeling singels	Gemeente	GA Arnhem, 2 ontwerpen
1793	Bloemendaal	Wildhoef	W. Ph. Kops	Part. Coll., 2 ontwerpen
1794	Heemstede	Oud-Berckenroede	Mw. C. C. Hotzon (Hodshon)	GA Haamstede
ca. 1794	Leersum	Broekhuizen	Mr. C. J. van Nellesteyn	Lutgers, 1869 ²⁷
1795/1796	Beverwijk	Adrichem	G. K. v. Hogendorp	Aantekeningen G. K. van Hogendorp, ARA

Verder zijn de volgende buitenplaatsen aan J. G. Michael toegeschreven: Velserbeek, Groeneveld en Twickel; Bloemenheuvel (H. v. d. Wijck 1982²⁸; 1979²⁹), Boekenrode (L. H. Albers, 1984³⁰) en Sparrendaal (C. S. Oldenburger-Ebbers, zie biografische gegevens).

Afb. 4. Beeckesteyn. Colonnade. Détail van de plattegrond van Beeckesteyn uit 1772 (J. G. Michael en C. Philips; zie afb. 2).

De karakteristieke elementen van Stowe vinden we incidenteel in Michael's werken terug. Dit zijn rondwandelingen rondom een open veld, met steeds afwisselende gezichten, een opgehouden hoofdas, die zowel op Stowe als op Beeckesteyn, afgesloten werd door een triomfboog (Corinthian Arch) of colonnade, grote slingerende waterpartijen en beken, hakhoutbosjes met paden in min of meer natuurlijke vormen en een aantal gebouwtjes in classicistische of gotische stijl, naast een enkel monument en een ruïne of grot. Als Michael inderdaad een studiereis naar Engeland heeft gemaakt, zal hij zeker Stowe hebben bezocht, omdat dit park in die dagen het voorbeeld was van de nieuwe natuurlijke landschapsstijl. Mogelijk heeft Michael deze reis gemaakt in of na 1766, toen de Corinthian Arch geplaatst werd als beëindiging van de zuidelijke zichtas. Het is opvallend dat ook de zichtas op Beeckesteyn door een sterk gelijkende boog, de colonnade, werd afgesloten. Onbekend is echter of Michael de ontwerper was van deze boog op Beeckesteyn of dat deze er al stond uit een eerdere periode; zeker is wel dat deze boog in mei 1768 door Prins Willem V en Prinses Wilhelmina van Pruisen werd aangetroffen. Het geciteerde boekje over Stowe met op plaat 1 een afbeelding van de Corinthian Arch verscheen echter pas in 1769, in 'a new edition'. Plaat 1 was waarschijnlijk toen recentelijk toege-

voegd. Ook andere gebouwtjes van Stowe, afgebeeld in genoemd boekje, hebben Michael mogelijk geïnspireerd. De Temple of Ancient Virtue en de Rotunda, gebouwd door resp. W. Kent en J. Vanbrugh, vertonen overeenkomsten met de Rotonde op Oud-Berckenroede.²⁰

Thomas Whately bespreekt in zijn *Observations on modern gardening* eigenlijk de Engelse landschapsstijl, zoals Lancelot Brown die toepaste. Een uitgewerkte beschrijving van Stowe is door Whately toegevoegd. De ideeën van Whately vindt men later terug in de theoretische werken van C. C. L. Hirschfeld. Karakteristieke elementen die Whately aangeeft en die we in Michael's ontwerpen ook met aandacht uitgewerkt zien, zijn de 'materialen' die hij bespreekt: bodem (o.a. niveauverschillen), houtgewas (bos, boschage, 'clumps', solitaire bomen), water (beekjes, watervallen, waterpartijen), rotsen (geén kunstrotsen) en diverse tuingebouwen. Ook spreekt Whately over verschillende scènes of taferelen, waaruit het park is opgebouwd. Hij onderscheidt de volgende bouwwerkjes: boerenhutten, ruïnes en gedenktekens. Hij adviseert liever geen Griekse tempels, Turkse moskeeën en Egyptische obeliskken of pyramiden toe te passen, tenzij het sierelement heel belangrijk is. In dit geval kan men klassieke of exotische gebouwtjes plaatsen, maar niet te veel!

Bij Whately begint de aanleg met een romantisch karakter te verschuiven naar een aanleg met een landelijk agrarisch karakter.

Samenvattend kunnen we stellen dat J. G. Michael inderdaad een reis naar Engeland heeft gemaakt en Stowe heeft bezocht (de overeenkomst in architectuur en plaatsing van de Corinthian Arch op Stowe en de colonnade op Beeckesteyn wijzen hierop). De vormgevingsideeën toegepast in de Chinese tuinkunst en de moderne Engelse tuinkunst, uitgewerkt door Chambers en Whately, zijn in het ontwerp van Beeckesteyn en in Michael's latere ontwerpen terug te vinden.

In de praktijk van de hierna toegepaste landschapsstijl in Frankrijk, Duitsland en Nederland, zullen de karakteristieke elementen van de Chinese en Engelse stijl door elkaar worden gebruikt. Men spreekt dan ook in Frankrijk van de anglo-chinese stijl (zie hierna het werk van G. L. Le Rouge).

Vormanalyse van de ontwerpen van Johann Georg Michael

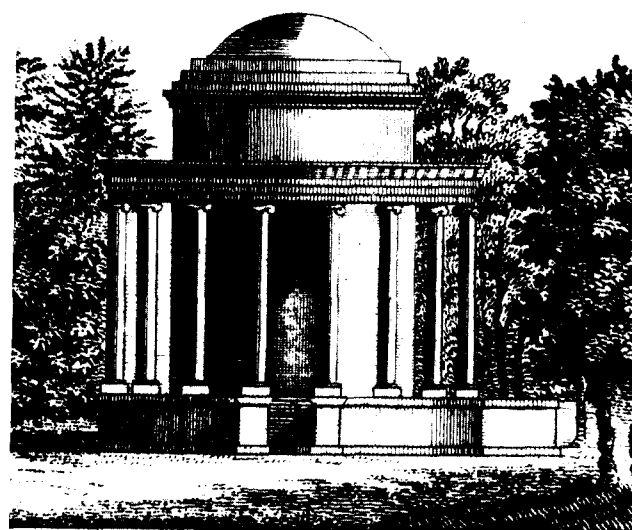
Tot heden zijn 13 ontwerpen van de hand van of toegeschreven aan J. G. Michael bekend. Het aantal projecten is echter groter. De meeste projecten waaraan Michael gewerkt heeft, liggen in Zuid-Kennemerland en Gelderland. Alle ontwerpen zijn eerder in recente literatuur afgebeeld,²¹ behalve het ontwerp van de Fraeylemaborg. Zie ook inventarisatie-schema.

In chronologische volgorde zijn ontwerpen bekend van: Beeckesteyn (1772), Vogelenzang en Teylingenbosch (ca. 1778, getekend door D. Engelman, 1794), Fraeylemaborg (vanaf 1781), Doorwerth (1784), Biljoen (vanaf 1783), Kurpark Pyrmont (tussen 1783 en 1786), Welgelegen (1788 en 1789, 2 ontwerpen van verschillende delen park), Wandeling Singels Arnhem (1792, 2 alternatieve ontwerpen), Wildhoef (1793, 2 ontwerpen) en Oud-Berckenroede (1794). Wanneer we nu deze ontwerpen analyseren op karakteristieke vormgevingsaspecten, kunnen we als vaste programmapunten van Michael's werk, de volgende onderscheiden:

- lanen worden door één of twee rijen bomen begeleid. Smalle paden worden niet door bomen begeleid en snijden als het ware door hakhoutbossen heen;
- deel of delen van de zichtla(a)n(en) worden gehandhaafd en incidenteel wordt de zichtas afgesloten door een gebouw of karakteristiek tuinornament;
- incidenteel worden delen van een eerdere aanleg gehandhaafd, zoals zichtlanen, omgrenzende lanen, moestuinen, boomgaarden en bosketten;
- de ruimte tussen de achterzijde van het huis en een deel van de gehandhaafde zichtlaan wordt open gehouden, in de vorm van een korenveld (agrarische karakter), waterpartij of open terrein;

Afb. 5. Ontwerp voor de Rotonde op Oud Berckenroede. J.G. Michael, 1794. Onder de koepel bevond zich een ijskelder (gem. arch. Heemstede).

The Temple of Ancient Virtue.

Afb. 6. De Temple of Ancient Virtue naar ontwerp van W. Kent. Uit: Stowe, a description of the magnificent house and gardens (...), 1777.

- wandelingen worden aangelegd langs sinusvormige paden met afwisselende uitzichten. Deze paden lopen door dichte hakhoutbossen of langs kwart- tot (half)cirkelvormige groepjes bloeiende heesters (Engels hout). Paden en lanen, uitgezet in cirkelvorm, komen voor als onderbreking en afwisseling in een paden- of lanenverloop;
- niervormige, ovaalvormige of cirkelvormige bloembedden worden aangelegd langs wandelpaden;
- vijfverpartijen worden aangelegd in natuurlijke vormen, met zacht glooiende oevers,²² soms met eiland en brug;
- een afwisselende beplanting wordt toegepast van loofbomen, coniferen, hakhout, bloeiende heesters en vaste planten. Op de kaart van Beeckesteyn bestaan de omgrenzende lanen uit eiken en iepen, de zichtlaan uit linden en de dwarslanen in het eerste geometrische deel uit beuken en linden. Eikenlanen lopen door de bosketten;
- op de eilanden wordt een beplanting toegepast in groepjes of van solitaire bomen. Ook komen cirkelvormige groepjes bloeiende heesters voor;
- heuveltjes worden straalsgewijs beplant (incidenteel);
- architectuur wordt toegepast in de navolgende stijlen: neo-classicistische, neo-gotische en chinese. Een boerderij of stal kon het agrarisch karakter versterken.

Aangezien de genoemde karakteristieken van Michael's werk ook heel duidelijk in het ontwerp van de Fraeylemaborg en in de situatietekening van Vogelenzang zijn te onderscheiden, schrijf ik deze beiden ontwerpen aan Johann Georg Michael toe. Het ontwerp van de Fraeylemaborg werd overigens niet uitgevoerd. Ook de nog bestaande neo-goti-

sche kapel op Beeckesteyn, en de neo-classicistische koepels op Wildhoef en Boekenrode, duiden op Michael's hand. De colonnade en hermitage op Beeckesteyn, de Arcadische godentempel op Elswout, de orangerie in Ionische orde en de chinese brug op Waterland, het tuinpaviljoen op Doorwerth, de Chinese tempel, de hermitage en de Chinese brug op Biljoen en de rotunda op Oud-Berckenroede zijn alle verdwenen. In hoeverre Michael aan te wijzen is als de ontwerper van deze tuingeboortjes, is of al aangegeven of blijft een vraagteken. Michael's tekenstijl blijkt bij nadere bestudering van de voorhanden zijnde ontwerpen nogal eens te veranderen in de loop der jaren.²³

Zoals we in het inventarisatie-schema kunnen zien, zijn op één na alle ontwerpen van Michael na 1772 ontstaan.

We zullen dus ook nog na moeten gaan welke literatuur Michael gebruikt zou kunnen hebben voor zijn latere projecten, tussen 1772 en 1795. Is er literatuur in die tijd verschenen, die invloed gehad kan hebben op zijn vormgevingsideeën? Hiervoor komen in aanmerking de volgende publicaties:

Franse werken:
C. H. Watelet, *Essai sur les jardins*, Paris 1774. Een Duitse vertaling verscheen in 1776.

G. L. Le Rouge, *Recueil des jardins anglo-chinois* (21 cahiers), Paris ca. 1775-1788. Plaatwerk.

Duitse werken:
C. C. L. Hirschfeld, *Theorie der Gartenkunst*, Leipzig 1779-1785 (5 delen).

Engelse werken:
H. Walpole, *Essay on modern gardening*, Twickenham 1780. Geen vertaling in Duits.

Het plaatwerk van Le Rouge zal, als Michael het gekend heeft, heel belangrijk voor hem zijn geweest. Enkele platen geven een vermenig te zien van ideeën van Chambers, Lancelot Brown en Whately. Bovendien is de invloed van Batty Langley (*New principles of gardening*, London 1728) heel duidelijk te merken. Ook worden veel voorbeelden getoond van Chinese architectuur. Iets fundamenteel nieuws leveren de platen echter niet op. Het standaardwerk van Hirschfeld zal Michael zeker gekend hebben, omdat hij zelf tussen 1783 en 1786 enkele malen in Duitsland is geweest. Het werk was zo populair dat het tegelijkertijd in het Frans werd gepubliceerd.

Het heeft grote betekenis gehad voor de verspreiding der Engels-Chinese landschapstijl in West-Europa. De ideeën van Chambers en Whately, Watelet en Walpole zijn hier alle in terug te vinden.

Bij Watelet wordt in navolging van Whately het idee van het park met een agrarisch karakter uitgewerkt.

Daarna komen als bij Whately de 'materialen' aan bod. Walpole tenslotte adviseerde de lanen nabij het huis te handhaven en pleitte voor een formele opzet rond het huis. Dit laatste is zeker een nieuw vormgevingsspect dat later door Humphrey Repton werd overgenomen, maar dat Michael nog niet kende of niet kon waarderen.

Michael zal het boek van Hirschfeld zeker gewaardeerd en gebruikt hebben, maar echte nieuwe ideeën werden er niet in gelanceerd.

Voorzover we thans kunnen nagaan, is Michael ook niet door collega-tuinarchitecten, die werkzaam waren in Nederland beïnvloed.

P. W. Schonk (1735-1823) en J. P. Posth (1763-1831) werkten in de laatste decennia van de 18de eeuw eveneens in landschapsstijl. Schonk ontwierp in de praktijk voornamelijk kronkelpatronen binnen oude laanstructuren. Zijn ontwerp voor Het Loo (1773) met de grote landschappelijke vijver, doet echter denken aan de waterpartijen van Lancelot Brown in Engeland. Een dergelijk modern ontwerp van Schonk werd echter nooit uitgevoerd.

Posth is evenals Michael uit Duitsland afkomstig. Het boek van Hirschfeld zal ook voor hem een standaardwerk geweest zijn, te oordelen naar zijn ontwerp van Verwolde (ca. 1795).²⁴ De handtekening van Michael, namelijk het handhaven van een deel van de zichtlaan, gelegen achter een open gehouden ruimte achter het huis, wordt door hem niet toegepast. Posth en zo ook Zocher sr., de schoonzoon van Michael en evenals Posth ook in 1763 geboren, vonden een dergelijke vormgeving waarschijnlijk te ouderwets. Zij gingen er beiden toe over de zichtlanen geheel te verwijderen, terwijl de oorspronkelijke zichtas wel door hen werd vrijgehouden.¹¹ Nadat we nu Michael's vormgeving hebben vergeleken met de verschenen publicaties (1750-1800) over het toepassen van de landschapsstijl in de ons omringende landen en met het werk van zijn tijdgenoten in binnen- en buitenland, kunnen we constateren dat Michael's vormgevingsideeën zijn gevoed door de Chinese landschapskunst, beschreven door W. Chambers en de vroege Engelse landschapsstijl van Lancelot Brown, die theoretisch werd uitgewerkt door Th. Whately.

De theorieën van Chambers en Whately, gebaseerd op de praktijk in China en Engeland, aangevuld met die van Watelet en Walpole, zijn door C. C. L. Hirschfeld samengevat in zijn *Theorie der Gartenkunst*.

Dit boek speelt een essentiële rol (doorgeef-functie) voor de verspreiding van de anglo-chinese stijl buiten Engeland.

Zie ook afb. 8 op laatste pagina (pag. 115).

Noten (Met vriendelijke dank aan W. Post, in verband met archiefstukken J. G. Michael III)

- 1 Zie C. Panning en R. Krüger. Johann Georg Michael, 'Ein Plan für Pyrmont', in: *Die Gartenkunst* Jg. 2, Heft 2 (1990), p. 310-313.
- 2 Zie brief van L. P. Zocher aan L. A. Springer, d.d. 9 juni 1895. Bibl. Landbouwuniversiteit Wageningen (LU), afd. Spec. Collecties inv.nr. 01.3002.23e.
- 3 Not. 1213, akte 189 (G.A. Haarlem).
- 4 Doopregister N.H. kerk Velsen, gedoopt 1-2-1767.
- 5 Lidmatenlijst N.H. kerk Velsen, 1770.
- 6 Aanwezig Bibl. LU, afd. Spec. Collecties; R.A. Noord-Holland; Rijksprentenkabinet; G.A. Haarlem; Huis Beeckesteyn; Part. Coll. Erven Boreel.
- 7 Zie J. Wagenaar, 't *Verheugd Amsterdam*, Amsterdam 1768, p. 12.
- 8 Zie Extract uit een schrijven van H. de Larrey aan W. Boreel d.d. 5 oktober 1775 (copie). Bibl. LU, afd. Spec. Collecties inv.nr. 01.2396.16.
- 9 7-6-1782 werd voor haar f 3,00 impost op het begraven betaald. (G.A. Velsen).
- 10 Uit correspondentie tussen de heer Fagel en de Prins van Waldeck blijkt niet dat J. G. Michael de ontwerper/bouwer is van het monument, maar dat de Prins van Waldeck suggereert dat de artiest wellicht in Cassel of Hannover gevonden kan worden. ARA. FA Fagel, no's 2647, 170 en 4923.
- 11 Zie C. S. Oldenburger-Ebbers, 'De tuinarchitectuur van de Zochers', in: *Groen* 7 (1990), p. 9.
- 12 Not. 1385, d.d. 3-3-1789 en Not. 1387, d.d. 3-1-1790 (G.A. Haarlem).
- 13 Not. 1550/51, nr. 112. (G.A. Haarlem).
- 14 Not. 1550/1551 nr. 112 (G.A. Haarlem).

- 15 Zie Staat van Dienst van J. G. Michael als capitein der Artillerie. Hier wordt in 1805 als zijn woonplaats Roostesteyn opgegeven.
- 16 Not. 1414, nr. 205 (G.A. Haarlem). Het betrof 'geheel nieuw opmaaken van het gantze slingerwater door de plaats ... uitdiepen ... breede vijver voor de chineesche tent ... vernieuwen van de gloying aan de vijver ... veranderen van de goudvischkom bij het stompe huijsje ...'.
- 17 Zie F. Grijzenhout en C. Tuyl van Serooskerken (red.), *Edele eenvoud: neo-classicisme in Nederland 1765-1800*, Zwolle 1989.
- 18 Zie Erik de Jong, "'De jonge zuster der schoone kunsten'". Tuinkunst in 18e-eeuws Nederland', in: *Nederlandse tuinen in de achttiende eeuw*, Amsterdam & Maarssen 1987, p. 23.
- 19 Deze plattegrond hangt in het gemeentehuis van Bennebroek.
- 20 Vergelijk de prenten van deze tempels in het boek *Stowe* met het ontwerp dat J. G. Michael maakte voor de koepel/ijskelder op Oud-Berckenroede (tekening G.A. Haarlem) en de aquatint van H. Numan van de rotonde op Berckenroede in *Vierentwintig Printtekeningen ... Hollandsche Buitenplaatsen*, Amsterdam, 1797.
- 21 De ontwerpen van Beeckesteyn, Oud-Berckenroede en Vogelenzang zijn afgebeeld in *Wonen TA/BK 9/10-77*; tevens: Tentoonstellingscatalogus *Stadspark en Buitenplaats*. Frans Hals Museum, mei 1977, p. 57, 58, 59; Doorwerth staat afgebeeld in Tentoonstellingscatalogus *Meer om Cieraet als Gebruick*. Gemeentemuseum Arnhem, jan. 1990, p. 56 en Kleurenplaat II; Biljoen is afgebeeld in *Bijdragen tot Bronnenonderzoek*, nr. 14 'Biljoen en Beekhuizen te Velp', Zeist (Rijksdienst Monumentenzorg) 1984, p. 10; Kurpark Pyrmont en Wildhoef zijn afgebeeld in C. Panning en R. Krüger (zie noot 1), p. 311, 312; de ontwerpen van Welgelegen zijn afgebeeld in Jhr. F. W. A. Beelaerts van Blokland e.a. (red.), *Paviljoen Welgelegen 1789-1989*, Haarlem 1989, p. 32, 33; de alternatieve ontwerpen van de wandeling langs de Singels van Arnhem zijn afgebeeld in Jhr. H. W. M. van der Wijck, *Atlas Gelderse Buitenplaatsen*, Veluwe (deel 1), Alphen aan den Rijn 1988, map individuele kaarten.
- 22 Zie de gravure van Biljoen: gezicht op de vijver van Biljoen, ca. 1790. Bibl. LU. Spec. Collecties; en de aquatinten van Elswout van H. Schwegman naar E. van Driest en J. Cats (G.A. Haarlem).
- 23 De ontwerpen van Biljoen en Welgelegen (1788) zijn vermoedelijk getekend door Michael's schoonzoon J. D. Zocher sr. Zie ook noot 11.
- 24 Het ontwerp van Verwolde is afgebeeld in Tentoonstellingscatalogus *Meer om Cieraet als Gebruick*, Gemeentemuseum Arnhem, jan. 1990, p. 95 en kleurenplaat III.
- 25 Zie P. J. Lutgers, *Gezigten in de omstreken van Haarlem*, (z.pl., z.j.) 1837-1844.
- 26 Zie H. Numan, *Vierentwintig Printtekeningen ... Hollandsche Buitenplaatsen*, Amsterdam 1797.
- 27 Zie P. J. Luthers en W. J. Hofdijk, *Gezigten in de omstreken van Utrecht*, (z.pl., z.j.) 1869.
- 28 Zie Jhr. Dr. H. W. M. van der Wijck, *De Nederlandse buitenplaats*, Alphen aan den Rijn 1982.
- 29 Zie Jhr. Dr. H. W. M. van der Wijck, 'Overzicht van de (belangrijkste) in landschappelijke stijl aangelegde buitens in Nederland', in: *Tentoonstellingscatalogus Lucas Pieters Roodbaard*. Fries Museum, voorjaar 1979, p. 12.
- 30 Zie L. H. Albers, *Landgoederen van Zuid-Kennemerland*, Amsterdam 1984, p. 102.

Afb. 7. Oud-Berckenroede te Heemstede. Over de grote kom naar de Rotonde. Uit: *Vierentwintig Printtekeningen* (...) *Hollandsche Buitenplaatsen*; H. Numan, 1797.

Interpretatie van zonnewijzerfragmenten

Eugène L. H. Roebroek

Twee vondsten op zonnewijzerkunstig gebied in Drenthe (Dwingeloo, havezathe Entinghe) lenen zich voor een behandeling van enkele vaak voorkomende uurlijnpatronen op zonnewijzers.

Mogelijk wordt hierdoor de kans op herkenning van deze tijdmeters vergroot. Immers op Entinghe, waar eerst een volledige, zij het in stukken gebrokkene zonnewijzer te voorschijn kwam en even daarna nog een klein fragment van een andere, zou dit fragmentje moeilijk thuis te brengen zijn geweest als niet de mogelijkheid had bestaan er de complete wijzer naast te leggen. Hoofddoel van deze bijdrage is het aanreiken van een kader om tot een juiste determinatie te komen. Het kader is gegeven in de figuren 1 t/m 11.

De vondsten, respectievelijk het fragment en de volledige wijzerplaat, zijn afgebeeld in fig. 2 en fig. 1. Beide platen zijn van leisteen. Zij zijn hier en daar bedekt met ijzeroervlekken of ijzeroerknobbels.

Van de mogelijk zeventien uurscijfers komen er slechts drie volledig voor: nl. de I, de II en de III. Het cijfer III is alleen met het linker streepje vertegenwoordigd.

De bij de genoemde cijfers horende uurlijnen zijn maar kort, delen ervan ontbreken.

Reconstructieverloop

Vanwege hun oneffenheden zijn zonnewijzerscherven doorgaans niet nauwkeurig hanteerbaar. Reconstructie verloopt daarom het stiptst aan de hand van genomen afwrijfsels. Hier overheen valt makkelijker te werken met calqueerpapier.

Entinghe nr. 25

Zo kon voor nr. 25 de allesbeheersende vraag of de drie uurlijndelen bij verlenging elkaar in één punt zouden ontmoeten bevestigend worden beantwoord. Dit geheel tegen de verwachting in, daar uurlijn II zich allerminst strak-getrokken presenteert.

Als er slechts weinig gnomonische feiten ter beschikking staan, kan soms een nauwelijks te onderscheiden 'hulplijn', ingekrast bij de vervaardiging van een wijzer, uitkomst brengen. Een dergelijke lijn komt op deze scherf voor. Zij loopt langs de rand buiten het met cirkels omgeven 'wapenschild' om. Bedoeld lijnstuk is een deel van de omlijsting (het kader), waarbinnen het uurlijnpatroon destijds hoorde te worden aangebracht. Het loopt in de richting Oost-west. De lijn getrokken haaks op deze kaderlijn en

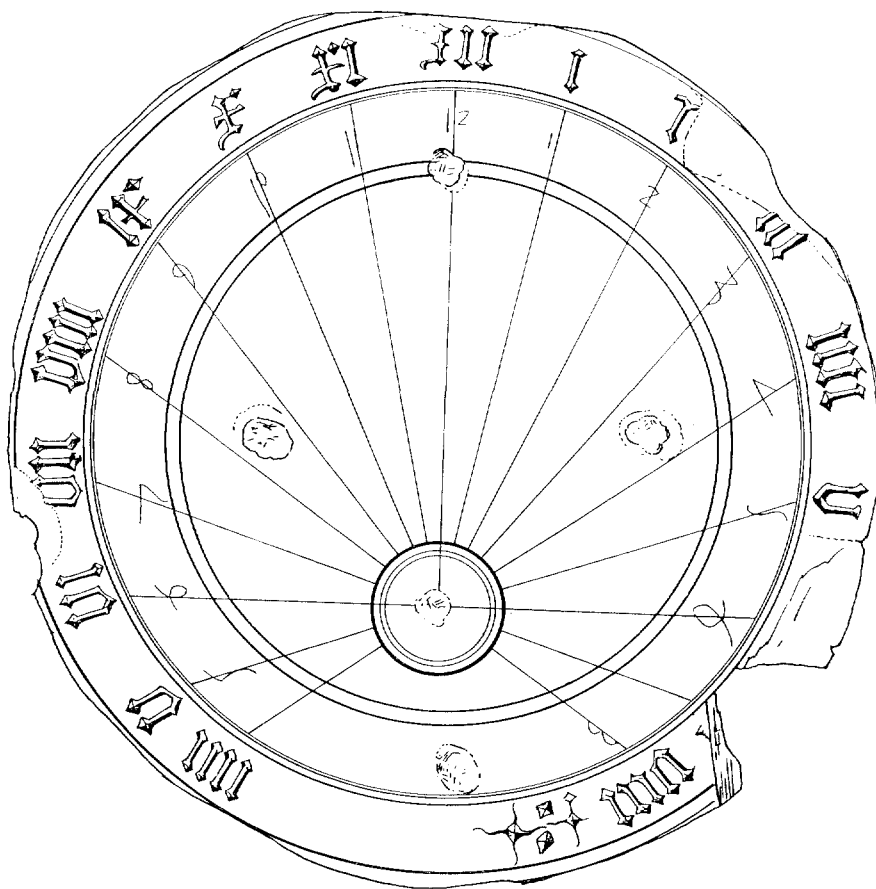

Fig. 1: Entinghe nr. 16: zonnewijzerplaat; max. dikte 9 mm; doorsnede eerste cirkel rond de buitenste reeks uurscijfers: 18 cm. Tekening H. R. Roelink, BAI, RU Groningen NL.

tevens gaande door het punt van samenkomen van de uurlijnen I, II en III is een vierde uurlijn, nl. die van XII uur (laatstbedoelde is immers per definitie in de richting Noord-zuid gelegen), mits uiteraard die lijn past in hetgeen de scherf ons verder te bieden heeft. Het is aannemelijk dat de stenen plaat juist daar is afgebroken waar een lijn – dat wil hier zeggen: een gleuf – liep; een gleuf bovendien waarop veelal de gaten liggen, bestemd om de schaduwwerper van het instrument in vast te zetten. De veronderstelde XII-uurlijn loopt inderdaad vlak langs de scherfrand (zie fig. 3).

Of deze XII-uurlijn ook past in de mathemata van het geheel is een kwestie waarop zal worden ingegaan aan de hand van een tabel.

Hier wordt nog gewezen op een andere Oost-west-lijn op horizontale wijzerplaten (zie fig. 1), nl. de zgn. VI-VI.lijn (= 06-18 u. lijn), die eveneens haaks op de XII-uurlijn staat.

Aan nr. 25 kunnen zo tenslotte nogmaals twee uurlijnen worden toegevoegd (die van 06 u. 's ochtends en die van 18 u. 's avonds), waarmee dan een globale indruk van de grootte van de wijzer is verkregen. Te oordelen naar de resten van de cijfercirkels zal hij ca 30 x 30 cm zijn geweest. En dat is 'groot' voor een dergelijke leistenen zonnewijzer.

Intussen kan het de lezer zijn opgevallen dat het middelpunt van de cijfercirkels niet hoeft samen te vallen met het punt waar de uurlijnen bijeen komen, het zgn. doorgangspunt (fig. 1).

Dit gegeven biedt de mogelijkheid voor fragmenten waarop bijvoorbeeld alleen de lijnen VI, VII en VIII mochten voorkomen, vast te stellen of het de ochtend-, dan wel de avondlijnen zijn: 's ochtends worden de lijnstukken langer, 's avonds worden zij korter. Over de gehanteerde verhoudingen binnen dit soort lay-out bestaat geen literatuur.

Entinghe nr. 16

Aan deze vondst is gnomonisch gezien weinig toe te voegen behalve dan de ook hier ontbrekende schaduwwerper of schaduwgever.

Over de schaduwwerpers thans het volgende:

Het punt waar de uurlijnen samenkomen heet in de zonnewijzerkunst doorgangspunt of doordringingspunt. In dit punt steekt de schaduwgever als het ware door de wijzerplaat heen.

Is de schaduwgever een stift, een staaf of een pin, dan spreekt men van stijl. Is hij een plaatje dan heet hij stijlplaatje. En een driehoekig stijlplaatje wordt stijldriehoekje of ook wel stijlneus genoemd.

Hoe ook van vorm, de stijl dient bij zonnewijzers nauwkeurig gericht te staan op de hemelpool nabij de poolster.

De hoogte van de pool boven de horizon van zekere plaats kan worden ontleend aan een atlas, immers: 'Geografische Breedte = Poolshoogte'.

Te Dwingeloo, gelegen op $52^{\circ}50'$ NB., staat de pool(star) dus $52^{\circ}50'$ hoog boven de Noordelijke horizon en onder die hoek dienen aldaar zonnewijzerstijlen Noordwaarts het zwerk in te wijzen (fig. 4).

Bij elke poolshoogte nu hoort een specifiek uurlijnenpatroon. Wordt bij een opgraving het stijlplaatje van een zonnewijzer niet teruggevonden, dan zijn het de uurlijnen die alsnog uitsluitel kunnen geven over de breedtegraad waarvoor de wijzer bestemd was. Zonnewijzers zijn dus wezenlijk plaatsgebonden instrumenten.

In de tabel volgt een opgave van de grootte van de hoeken die uurlijnen in ons land op horizontale zonnewijzers maken met de Noord-zuid-lijn.

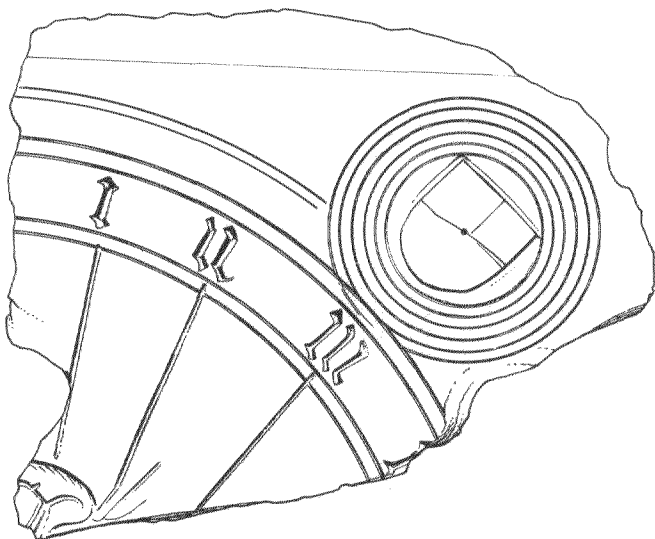

Fig. 2: Entinghe nr. 25: fragment zonnewijzerplaat; max. dikte 9,9 mm, max grootte $15 \times 12\frac{1}{2}$ cm. Tekening H. R. Roelink, BAI, RU Groningen NL.

Afb. 1: Dwingelo 'Entinghe' 25, fragment zonnewijzerplaat, sleuf B, profiel P.B. KOOI BAI. De enigszins onzeker getrokken uurlijn II.

Afb. 2: Nr. 25 (détail afb. 1). Een kaderlijn is zichtbaar boven het 'wapenschild'. Zie pijl.

Hoeken die uurlijnen op een horizontale zonnwijzer maken met de 12-uurlijn op bepaalde geografische breedten:

Tijd	Geografische Breedte					
	51° NB (Sittard)	52° NB (Delft, Gouda, Arnhem)	53° NB (Assen)	Entinghe 16	Entinghe 25	45° NB Povlakte bijv.
mid-dag	00°00'	00°00'	00°00'			00°00'
1 uur	11 46	11 55	12 05	12°	10° +	10 44
2 uur	24 10	24 28	24 45	25 –	22 –	22 12
3 uur	37 51	38 14	38 37	39 –	36 –	35 16
4 uur	53 24	53 46	54 09	54½		
5 uur	70 59	71 13	71 28	71		
6 uur	90 00	90 00	90 00			90 00

In de kolommen Entinghe 16 en Entinghe 25 staan de tekens + en – voor respectievelijk: iets meer, iets minder.

De waarde aangegeven voor 1 uur geldt tevens voor 11 uur; die van 2 uur eveneens voor 10 uur, etc. Het patroon is nl. spiegelbeeldig langs de 12-uurlijn.

Vroege en late uurlijnen (vóór 06 u., na 18 u.) liggen in het verlengde van de in de tabel vermelde. Zo ligt tegenover 4 u. 's middags, 4 u. 's ochtends; tegenover 8 u. 's ochtends ligt 8 u. 's avonds (zie fig. 1).

De tabel toont dat het patroon opener wordt van de evenaar afgaande. Op de Noordpool liggen uurlijnen 15° van elkaar.

Conclusies

Bij de complete zonnwijzer ('16') is de grootte van de hoeken die de uurlijnen maken met de XII-lijn van dien aard dat de zonnwijzer past bij zijn vindplaats.

Bij het fragment ('25') zijn de bedoelde hoeken wat klein. Het lijnenpatroon is niet open genoeg om voor ons land te kunnen gelden en past eerder bij een streek gelegen rond 45° (bijvoorbeeld de Povlakte).

Geenszins hoeft echter de tweede conclusie te betekenen dat de wijzer uit die verre streken afkomstig is. De maker zou een verkeerd schabloon hebben kunnen gebruiken. En al evenmin mag eruit worden geconcludeerd dat op Entinghe men zich met de wijzer niet zou hebben weten te redden.

Het kan gebeuren dat een aantal zonnwijzer tegelijk wordt opgegraven. Dit is het geval als men op een kubuszonnwijzer stuit. In het stenen blok staan meestal veel voorkomende typen gegrift, te weten:

- (een) horizontale wijzer (waartoe de beide Entingher voorbeelden om nog aan te geven redenen behoren), en
- (vier) verticale wijzers: een Noord-, een Oost-, een Zuid en een Westwijzer (zo genoemd naar de hoofdwindrichting waarop zij 'uitkijken') (fig. 5 en 6).

2 De stijlplaatranden wier schaduwgrens de tijd aangeeft staan allen evenwijdig aan elkaar gericht op de pool. Randen die bij het aflezen niet mogen worden gebruikt, zijn enigermate versierd. Vooral rond 12 uur voorkomt dit foutief aflezen. Zie ook afb. 5.

3 Of een stieldriehoekje bij een Zuid- dan wel een Noordwijzer hoort is zonder verdere gegevens niet uit te maken. Maar Noordwijzers komen minder vaak voor.

4 Er bestaat ook weinig verschil op het eerste gezicht tussen de driehoekjes van de horizontale- en van de Zuidwijzer. Mocht er geen versiering zijn dan is het verschil wellicht te halen uit de plaats van de resten van de bevestigingspunten.

5 Het lijnenpatroon op een horizontale wijzer lijkt in ons land sterk op dat van een

Enkele opmerkingen bij figuur 5 en figuur 6:

- 1 D = doorgangspunt van de stijl
- b = bevestigingspunt van de stijlplaat

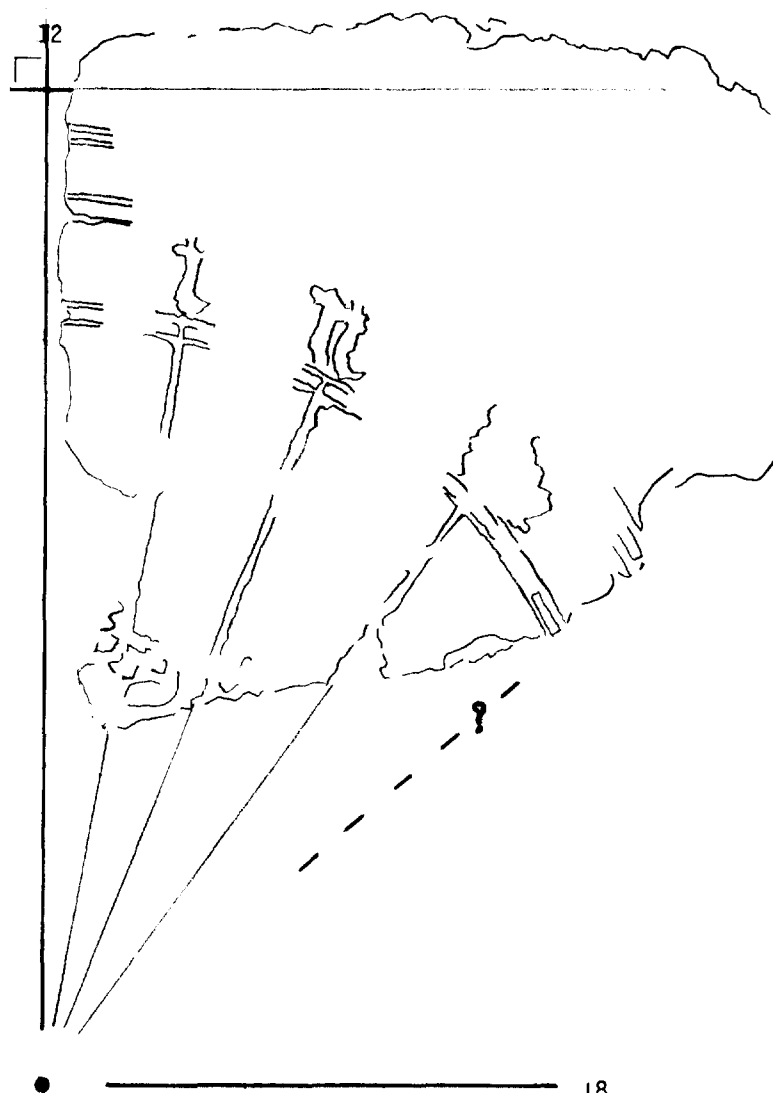

Fig. 3: Reconstructiepoging van nr. 25 op de afwrijfselomtrekken met het vermoedelijk punt van samenkomst der voorhanden uurlijnstukjes I, II en III. Voorts zijn aangegeven de XII-uurlijn en de 06-18 uurlijnen. (Van het veel ruimte vergend cijfer XII geen spoor; het cijfer III, duidelijk op afb. 2, komt bij afwijking niet dóór).

Zuidwijzer, doch er zijn twee verschilpunten:

- Een horizontale wijzer draagt meer uurlijnen

Een horizontale plaat immers kan, althans in theorie, door de zon worden beschenen zolang deze zich boven de kim bevindt, dus van zonsopgang tot zonsondergang. Op de langste dag van het jaar duurt in ons land de beschijning ca. 17 uren. Zuidwijzers daarentegen kunnen hooguit maar 12 uren worden beschenen. Is de zon langer dan 12 uur boven de horizon dan bevindt zij zich in haar dagbaan 's ochtends vroeg en 's avonds laat 'achter' het te beschijnen vlak, dus aan de Noordzijde daarvan, hetgeen tevens de reden is dat Noordwijzers inderdaad mogelijk zijn. Horizontale wijzers lopen om dit alles doorgaans van 04-20 uur en Zuidwijzers slechts van 06 tot 18 uur.

- De uursijferreeks op een Zuidwijzer loopt tegengesteld aan die van een horizontale wijzer

Op de kubus geeft de schaduw een vóórmiddagtijd aan (stel: 11 u.). De zon, in het Oosten opgekomen, heeft nog niet het hoogste punt in haar baan bereikt; anders zou de schaduw op de Zuidwijzer (en op de horizontale wijzer, maar dit laatste is in de figuur niet te zien) niet naar het Westen vallen. Om 12 uur (= 'mid-dag') vallen de schaduwen van beide wijzers als het ware midden door het blok en zij zijn dan niet breder dan de dikte van het schaduwgevende plaatje.

Kortom: op een horizontale zonnwijzer loopt de schaduw in het rond als de wijzers van een klok en is de telling rechts-om; op een Zuidwijzer gaat de telling juist links-om.

Het zal duidelijk zijn dat hier de reden

te vinden is waarom in het begin van dit opstel direct gewag gemaakt kon worden van de Oost-west lopende kaderlijn (fig. 5).

- 6 Oost- en Westwijzer zijn rond twaalf uur even buiten werking omdat hun schaduw dan buiten het blok, dus buiten de schaal raakt.

De fig. 7 tot en met 11 laten de patronen op de besproken kubus zien. Alle schetsen zijn gemaakt voor de Geografische Breedte van Assen (53° NB).

Nadere informatie

Soms echter zullen resten van wijzers worden teruggevonden die niet passen in het hier aangereikte model. Het is dan mogelijk dat men een zeldzamer, dus waardevoller exemplaar op het spoor is. Bijvoorbeeld een declinerende zonnwijzer. Dit zijn wijzers die niet precies op de hoofdwindrichtingen N., O., Z. of W, liggen maar daartussen.

Declinerende zonnwijzers zijn herkenbaar aan de ligging der bevestigingspunten van hun schaduwwerper. Hun stijlplaatjes staan niet op de 06, 12, 18 of 24 uurlijn zoals bij de behandelde kubus, maar ergens daarnaast. Gezien hier allerlei mogelijkheden liggen, wil ik een beroep op de lezer doen zich met 'zonnwijzer-achtigen' te wenden tot:

De Zonnwijzerkring Nederland (secre. de Heer F. J. de Vries, F.D. Rooseveltlaan 96, 5625 PC Eindhoven; tel.: 040-419786) of tot een van de zusterverenigingen van deze Kring elders (Frankrijk: *Soc. Astr. de France*, 3 Rue Beethoven, F 75016 Paris; Duitsland: *Arbeitskreis Sonnenuhren*, Düsseldorfstrasse 73, D 4010 Hilden, en: *A. Zenkert Sektion Gnomonik*, Seestrass 17, DDR 1500 Potsdam; Spanje: *Societat Catalana de Gnomonica*, Atenes 3, 08006 Barcelona; Hongarije: L. Bartha, Frankel Leo Str. 36 I/5, H 1023 Budapest II; Engeland: *The British Sundial Society*, 54 Swan Road, West Drayton UB7 7SZ.)

Aanbevolen literatuur:

Pieter Terpstra, *Zonnwijzers*, Wolters Groningen/Djakarta 1953

Guillaume Bigourdan, *Gnomonique ou traité théorique et pratique de la construction des cadrans solaires*, Paris, (1922) 1956

Albert E. Waugh, *Sundials. Their Theory and Construction*. Dover Publ., Inc., New York, 1973

Franz Embacher, *Sonnenuhren bauen leicht gemacht*. Müller, Köln-Braunsfeld, 1984
Serie: Fachwissen für Heimwerker

Dr J. Geertruida van Cittert-Eymers en Marinus J. Hagen: *Zonnwijzers in Nederland*
Walburg Pers Zutphen, 1984

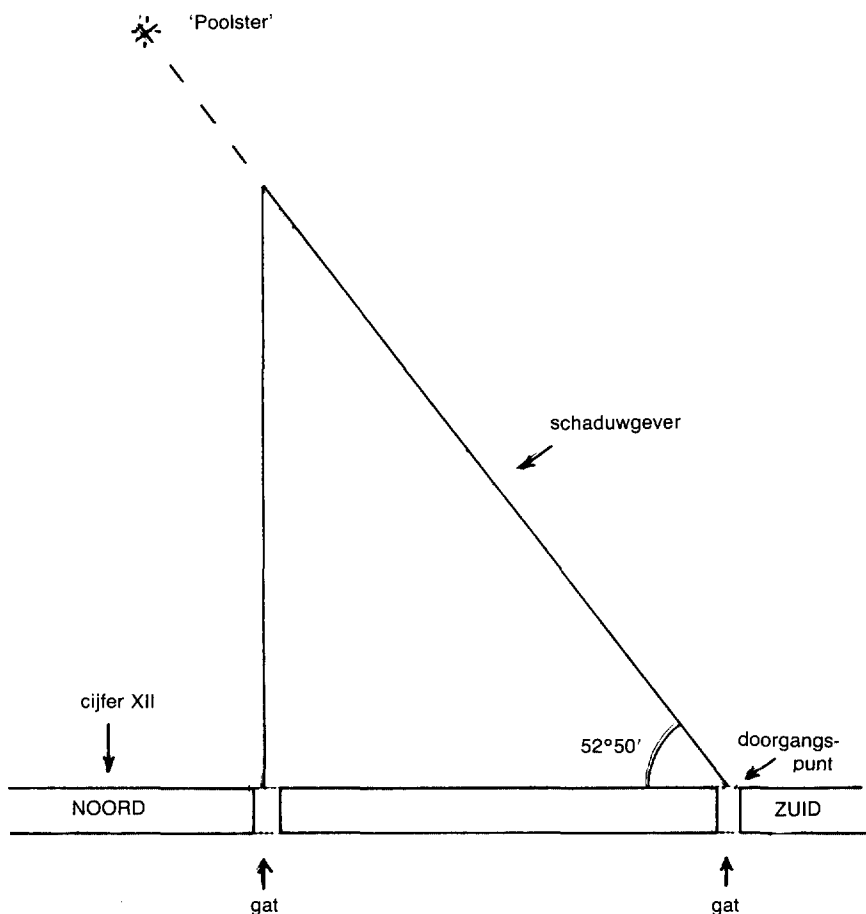

Fig. 4: Entinghe nr. 16 in doorsnede over de XII-uurlijn. De erbij passende, onder een hoek van 52°50' op de pool gerichte schaduwgever (stijl) is te zien als een staafje dat boven het 'Noordgat' wordt ondersteund, dan wel als de schuine zijde van een rechthoekige metalen driehoek.

U kijkt Oostwaarts.

Enkele tijden:

- Zonsopgang: de schaduw van de stijl valt naar de lezer toe.
- Mid-dag: de zon is op het hoogste punt in haar dagbaan gekomen boven het Zuiden en de schaduw valt nu pal Noordwaarts over de XII-uurlijn.
- Namiddag: terwijl de zon naar het Westen daalt, doet de schaduw achtereenvolgens de lijnen I, II, III etc. aan op de Oosthelft van de plaat.

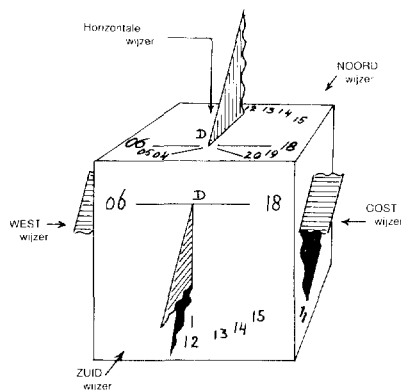

Fig. 5: Stenen kubus met een horizontale en vier verticale zonnewijzers. Merk op: een Zuidwijzer heeft minder lijnen dan een horizontale wijzer en zijn telling gaat linksom.

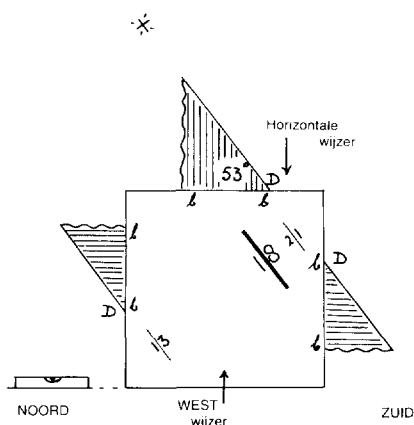

Fig. 6: Dezelfde kubus gezien uit het Westen. Bij de horizontale wijzer is ook de hemelpoolshoogte voor Assen aangegeven. West- en Oostvlak dragen alle twee een wijzerplaat met evenwijdig aan elkaar liggende uurlijnen. Let nog op de stijldriehoek van de Noordwijzer.

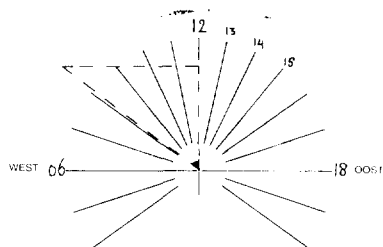

Fig. 7: Het lijnenpatroon van de Zuidwijzer. Stijldriehoekje tegen het blok geklapt (streepjeslijnen). De geaccentueerde hoek is 53° .

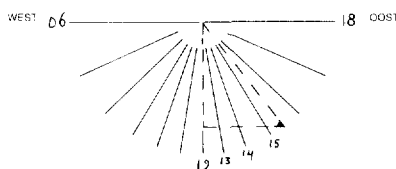

Fig. 8: Lijnenpatroon horizontale wijzer. Stijldriehoek neergeklapt. Zwarte hoek: 53° . Met opzet is de figuur ondersteboven gekeerd. Dit om het patroon gemakkelijker te kunnen vergelijken met dat van figuur 7. Bij een zonnewijzerfragment zonder cijfers staat de valkuil hier wijd open, daar het gedeelte ten Noorden van de 06-18 lijn (hier de onderste helft van de figuur) zeer sterk lijkt op de Zuidwijzer, ook wat betreft de plaats der bevestigingsgaten voor het stijlplaatje.

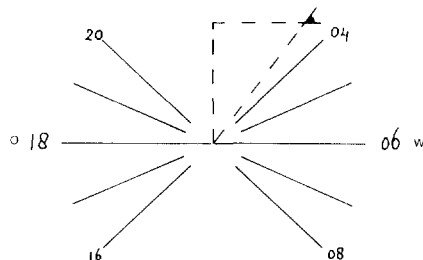

Fig. 9: Lijnenpatroon Noordwijzer. (Stijldriehoek tegen plaat geklapt). Op de langste dag van het jaar, als de zon het verst naar het Noord-oosten opkomt en het verst naar het Noord-westen ondergaat, verdwijnt zij van het Noordvlak tegen $\frac{1}{2} 8$'s ochtends om daar in de namiddag iets over $\frac{1}{2} 5$ weer terug te zijn (wel te verstaan plaatselijke ware zonnetijd). Iets ten Noorden van ons land vindt de vroegste zonsopkomst plaats te 03.27 u. en de laatste zonsondergang om ca. 20.36 u., zodat er soms wijzers beginnen met 03 u. en eindigen met 21 u. Voorbeeld; de fraaie kubuszonnewijzer van de Gemeente Delfzijl, opgeborgen aldaar in het Zeeaquariumdepôt.

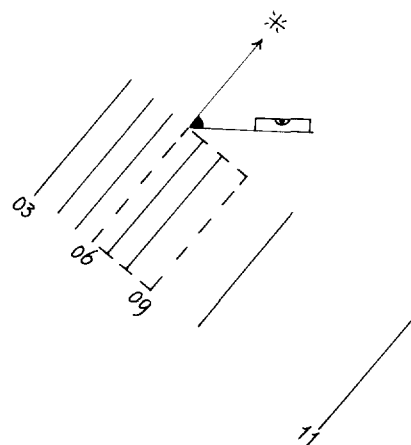

Fig. 10: Lijnenpatroon Oostwijzer. (Rechthoekig stijlplaatje, scharnierend over de 06-lijn, neergeklapt). Het plaatje steekt, als het rechtop staat, uit het blok over een afstand die gelijk is aan de afstand tussen de 06- en de 09-lijn. Op een Oostwijzer is de schaal symmetrisch ten opzichte van de 06-lijn. Deze schaal loopt evenwel uit naar rechts daar anders ter linker zijde uurlijnen zouden verschijnen die geen dienst doen omdat de zon in ons land zo vroeg niet opkomt.

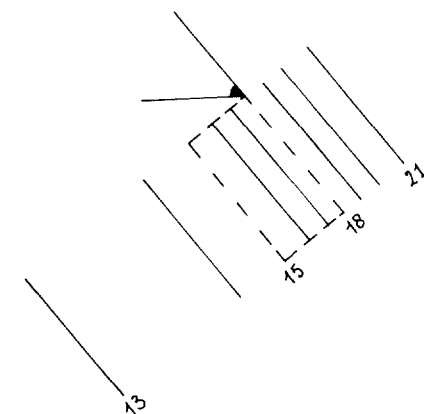

Fig. 11: Lijnenpatroon Westwijzer. (Stijlplaatje neergeklapt langs 18-uurlijn). Hier geeft de afstand tussen de 15- en de 18-uurlijn aan, hoe ver het plaatje uit het blok hoort te steken. Blijkbaar is het voor de handwerksman soms moeilijk geweest om de West- en de Oost-wijzer netjes op het blok te brengen. Dan staan de stijlplaatjes ongelijk hoog en/of ongelijk ver van de voor- of achterkant van het blok. Zo bij een boerderij te Eenum (Gr.), waar een dergelijke kubus een kelderraam op een kier houdt, zijn eigenlijke bestemming bij mensenheugenis missend.

Oude visvijvers in Zuid-Limburg

Hans Renes

Inleiding¹

Tijdens een onderzoek naar de geschiedenis van het Zuidlimburgse cultuurlandschap² doken regelmatig sporen van oude visvijvers op. Bij een nadere beschouwing bleek dat Zuid-Limburg in het begin van de vorige eeuw nog vele tientallen vijvercomplexen telde. Een korte verkenning op oude topografische kaarten van heel Nederland maakte duidelijk dat vijvers in de negentiende eeuw ook elders in ons land wel voorkwamen (bijvoorbeeld op de Veluwe), maar nergens in zo'n hoge dichtheid als in Zuid-Limburg. Van de negentiende-eeuwse vijvers zijn er intussen veel verdwenen; andere zijn echter nog altijd in gebruik. Ze vormen een interessant verschijnsel in het landschap, waaraan in de Nederlandse historische en geografische literatuur nog nooit systematisch aandacht is besteed. Ik wil hieronder pogen een deel van deze leemte op te vullen.

Dit artikel is, behalve op literatuurstudie, gebaseerd op een inventarisatie van visvijvers in Zuid-Limburg op topografische kaarten en kadastrale minuutplannen uit de eerste helft van de negentiende eeuw.

Een aantal visvijvers stamt al uit de middeleeuwen, toen vis, meer nog dan tegenwoordig, een belangrijke bron van eiwit vormde. Overigens is in onze streken steeds de meeste consumptievis in zee gevangen, gevolgd door vis uit rivieren en meren. Het economische belang van visvijvers is hier waarschijnlijk vrij gering geweest. Naarmate men verder van zee woonde werden weliswaar de mogelijkheden om aan verse zeevis te komen kleiner,³ maar in gedroogde vorm werd zeevis over grote afstanden vervoerd en daardoor toch tot ver landinwaarts gegeten.⁴ Ook zoetwatervis werd soms over grote afstanden vervoerd,

in gezouten, gedroogde of gerookte vorm, of ook wel levend. Dat laatste gebeurde over water in bunschepen of, op de middeneuropese rivieren, in grenehouten *karen*,⁵ over land in watervaten op karren. Op de plaats van bestemming werd een deel van deze vis bewaard in vijvers. Het woord vijver komt, evenals het synoniem wijer, van het latijnse *vivarium*, dat een bewaarplaats voor levende dieren aanduidt.⁶ Daarnaast werden vijvers gebruikt om vis te kweken. Vaak wordt dan ook een onderscheid gemaakt tussen bewaarvijvers en kweekvijvers. De laatste kunnen weer worden onderverdeeld⁷ in broedvijvers, groeivijvers (die worden bevolkt met jonge vis die ofwel uit de broedvijvers of uit de rivier komt of die elders wordt aangekocht) en vijvers waarin gekweekte, gevangen of gekochte vis wordt vetgemest.

Afb. 1. Visvijvers bij de abdij Kloosterrade (foto auteur).

Naar oude visvijvers is in Nederland nog vrijwel geen onderzoek gedaan.⁸ In gebieden waar visteelt nog steeds een belangrijke activiteit is, zoals in Midden-Europa, is de geschiedenis vaak uitgebreid bestudeerd. In Engeland is de teelt niet meer van belang, maar zijn wel de sporen van vroegere vijvers onderwerp van studie geweest. Dit valt te verklaren uit de Engelse traditie in oppervlakte-archeologie (*landscape archaeology*). Al een halve eeuw geleden verschenen daar de eerste publikaties over archeologische aspecten van vijvers⁹ en in 1984 werd in Bristol zelfs een studiedag over middeleeuwse visserij en viskwekerij georganiseerd.¹⁰ Onderzoekresultaten uit die gebieden kunnen helpen om de fragmentarische gegevens uit onze streken in hun juiste verband te plaatsen. In dit artikel wordt daarom regelmatig verwezen naar buitenlandse literatuur.

De volgende paragraaf geeft een beknopt overzicht van de geschiedenis van visvijvers en viskwekerijen. Daarna komen de technische en landschappelijke aspecten aan de orde, gevolgd door de economische (de gekweekte vissoorten en de wijze van exploitatie). Daarna volgt de inventarisatie van visvijvers in Zuid-Limburg in de negentiende eeuw. Het artikel besluit met enkele conclusies en met aanbevelingen voor nader onderzoek.

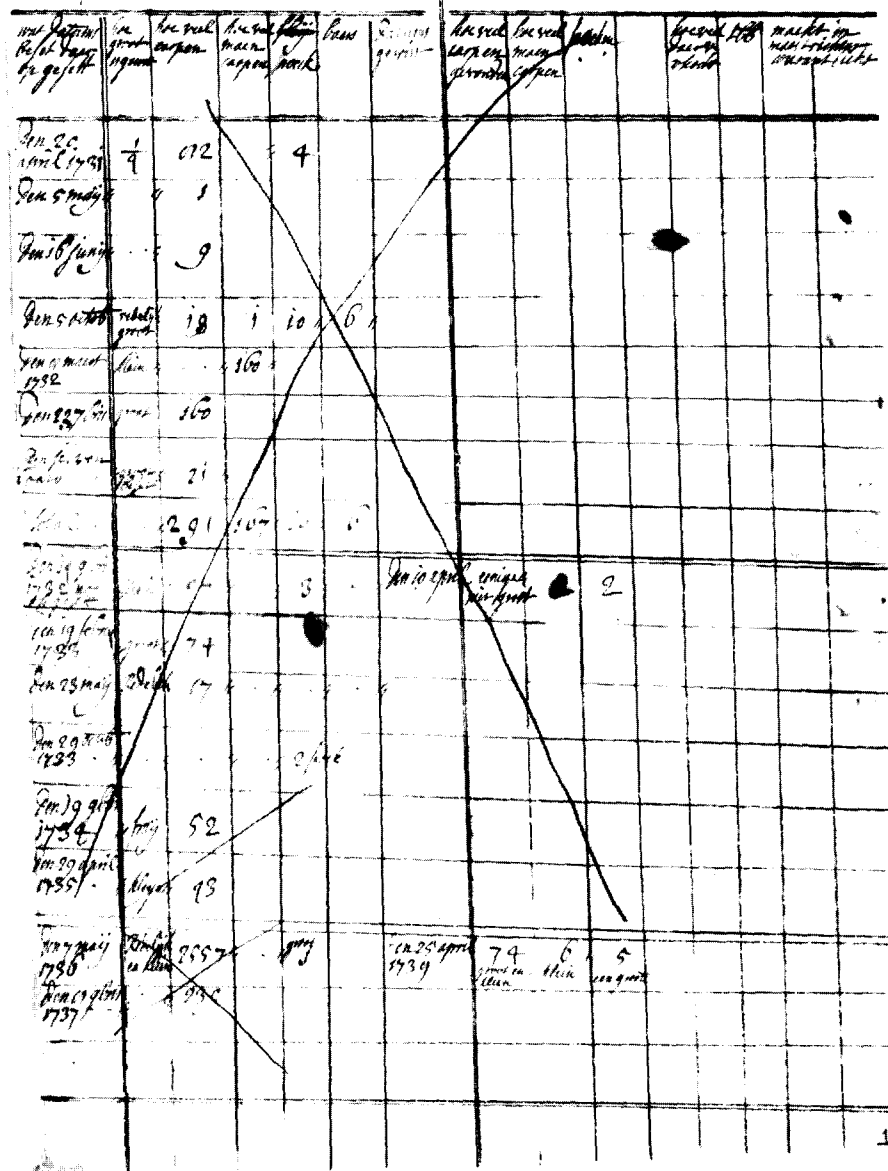
Geschiedenis en betekenis

Visvijvers en viskwekerijen zijn geen nieuw verschijnsel. Al in het Neolithicum kende China visvijvers¹¹ en in Europa hielden bijvoorbeeld de Romeinen zich al intensief met visteelt bezig.¹² In de middeleeuwen was vis belangrijk als leverancier van dierlijke eiwitten, vooral voor de hogere maatschappelijke kringen. Een groot aantal kloosters en adellijke huizen bezat toen al vijvers.¹³ In Engeland stammen de oudste vermeldingen uit de tiende eeuw.¹⁴ De oudste vermelding van visvijvers in ons land dateert uit 1041. Het gaat om een beschrijving van goederen in de omgeving van Vaals, die werden geschonken aan het St. Adalbertsstift in Aken.¹⁵ Waarschijnlijk betrof deze vermelding bewaarvijvers, maar in de late middeleeuwen bestond ook al visteelt in onze streken.¹⁶

Elders, in delen van midden-Europa, bestond al in de middeleeuwen grootschalige commerciële visteelt. De beschikbare gegevens wijzen hier op een sterke toename in de veertiende eeuw.¹⁷ Het hoogtepunt voor de viskwekerij viel in midden-Europa in de zestiende eeuw.¹⁸ In het begin van de zeventiende eeuw lijkt de markt verzadigd te zijn geraakt en begon een langzame afname, misschien versterkt door de Dertigjarige Oorlog (1618-1648) die in een groot deel van midden-Europa verwoestingen aanrichtte.¹⁹ Een sterke afname vond plaats in de eerste helft van de negentiende eeuw. Gebieden die daarvoor geschikt waren, werden omgezet in landbouwgrond en de vis-

Den groote wijer achter in de vanden
eider a. Pluvelkening als men den
top heeft gevondt den
kan men hem verdoen Ingeen zijden
fueren om men als de foorij
fueren gemaakt

Wan neer gowit du wat daren
is gekomen

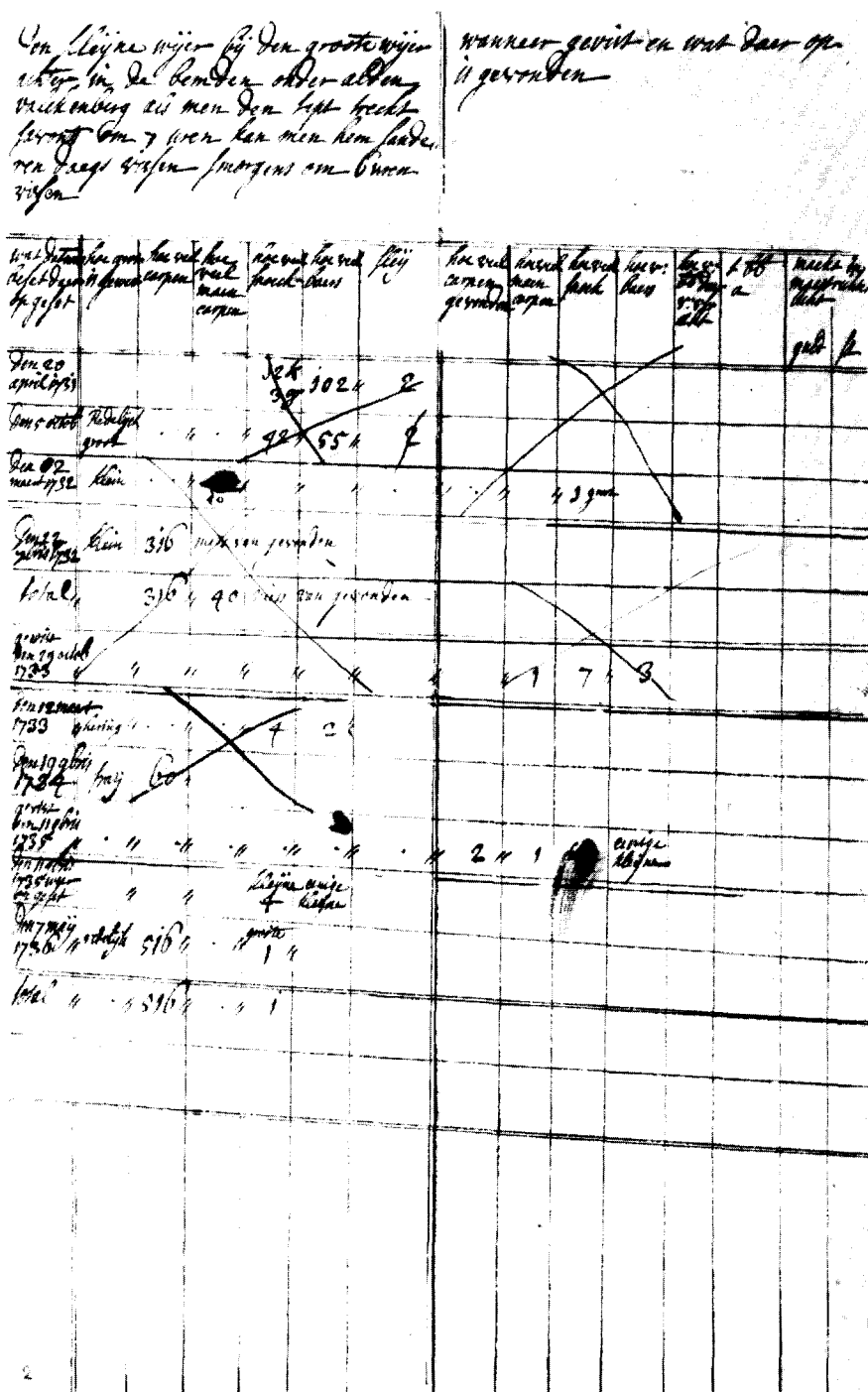

Afb. 2. Overzicht van vissen die tussen 1731 en 1737 werden gevangen in de Grote en de Kleine Weijer van het huis Oost bij Oud-Valkenburg (Rijksarchief Limburg, Archief Huis Oost, Inv.nr. 372).

kwekerij werd teruggedrongen tot de weinig vruchtbare moerasgebieden. Men krijgt hieruit de indruk dat de ontwikkeling van de commerciële visteelt sterk verband hield met de agrarische conjunctuur. De toename in de veertiende eeuw viel samen met een agrarische crisis die grote delen van Europa teisterde. De bevolkingstoename nam sterk af en de prijzen voor graan bereikten een dieptepunt. De prijzen voor producten met een meer elastische vraag, zoals vlees, vis en wijn, handhaafden zich beter. Verschil-

lende gebieden boden de crisis het hoofd door om te schakelen op wijnbouw of vee-
teelt.²⁰ De toename van visteelt past in dit
tijdsbeeld. In de eerste helft van de negen-
tiende eeuw was het omgekeerde het geval:
de stijgende graanprijzen maakten ontgin-
ning van weidegronden en moerassen tot
bouwland aantrekkelijk.

De gegevens ontbreken om te kunnen zeggen of een soortgelijke ontwikkeling in de tijd ook in onze streken bestond. Voorzover

we kunnen nagaan heeft de visteelt hier echter nooit zo'n sterk commercieel karakter gehad. Dat kwam mede doordat de vele visrijke rivieren en de nabijheid van de zee aanvoer van vis relatief eenvoudig maakten. Dit wordt geïllustreerd door de abdij van St. Truiden in Belgisch Limburg. De monniken van dit klooster aten in het begin van de twaalfde eeuw veel vis, gedurende de wintermaanden zelfs dagelijks. Die vis werd echter voornamelijk gevangen in de Maas, terwijl daarnaast zeevis werd aangevoerd.²¹

Wel heeft de abdij visvijvers bezeten (bij Halen), maar die waren blijkbaar weinig belangrijk. Door slordige administratie waren ze omstreeks 1137 al in andere handen gekomen.²² Toch zijn er ook in onze streken wel voorbeelden van aanzienlijk grootschaliger ondernemingen aan te wijzen. Op een kaart van de omgeving van de abdij van Averbode uit 1670 staan maar liefst 76 visvijvers aangegeven.²³ De aanleg van visvijvers vroeg een aanzienlijke investering, die alleen door de elite kon

worden opgebracht. De meeste vijvers in noordwest-Europa hoorden dan ook bij kloosters, kastelen en omgrachte huizen. De vleesloze dagen die de kerk voorschreef, worden vaak als een belangrijke bestaansreden voor vijvers genoemd. Dit is zeker van belang geweest. In Engeland nam het aantal visvijvers sterk af na de Hervorming en de opheffing van de kloosters²⁴ en in ons land zal dit niet anders zijn geweest. Het kan geen toeval zijn dat de meeste gegevens over visvijvers in Nederland afkomstig zijn uit de zuidelijke provincies, waar het katholicisme de overhand hield. In grote delen van noord- en west-Nederland moeten we het doen met enkele toevallige vermeldingen van reeds lang verdwenen vijvers, zoals bij het klooster Ter Apel in Groningen.²⁵ Overigens kan het argument van de vleesloze dagen alleen voor de hogere kringen hebben gegolden: de rest van de bevolking kon zich eenvoudigweg niet iedere dag dierlijke eiwitten veroorloven. Nog afgezien daarvan vormt de vleesloze dag geen afdoende reden om vis te kweken, omdat zee- en riviervis op de meeste plaatsen gemakkelijk te verkrijgen waren. Een beter argument is wellicht de waarde die de hogere standen al in de middeleeuwen hechtten aan een gevarieerd menu. Ook de vele energie die werd gestoken in duiventillen, konijnenwarandes en wildparken wijst in deze richting.²⁶ Van belang is zeker ook dat vijvers een statussymbool waren. Zoetwatervis smaakt weliswaar minder goed dan zeevis, maar was duurder en had daardoor voldoende status om als feestmaal en zelfs als geschenk te dienen.²⁷ Overigens waren de meeste vroegere bezitters van landgoederen geïnteresseerd in mogelijkheden om hun tuinen iets te laten opbrengen. Zoals de gazons van een Engels landschapspark konden worden begraaasd konden waterpartijen worden gebruikt om vis in te houden.

In het begin van de negentiende eeuw lijkt in Nederland alleen Zuid-Limburg nog over een groot aantal visvijvers te hebben beschikt. Nadien zijn ook daar de meeste verdwenen, waarschijnlijk doordat de verbeterde transportmogelijkheden de aanvoer van vis nog eenvoudiger en goedkoper maakten, misschien ook door veranderende eetgewoonten. Van veel van de vroegere vijvers zijn zelfs de sporen uitgewist, door stadsbebouwing of door landbouwkundige ingrepen. Veel andere vijvers zijn bijna onherkenbaar vergraven als onderdeel van een parkaanleg.

Aan de andere kant werden vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw ook weer nieuwe vijvers aangelegd. In de traditionele vijvergebieden in midden-Europa leidde wetenschappelijk onderzoek tot hogere opbrengsten.²⁸ De resultaten inspireerden ook in Nederland tot experimenten. De vijvers die nu in onze streken werden aangelegd hadden echter wel een ander doel dan de oudere. De vissen waren zelden meer bestemd voor directe consumptie, maar werden meestal uitgezet in de Neder-

Afb. 3. Visvijver bij kasteel Wittem (foto auteur).

landse binnenwateren. Aanvankelijk ging het om verbetering van de visstand voor de beroepsvisserij, later vooral voor de sportvissers. Omstreeks 1870 bestond een commerciële viskwekerij in Velp. In 1899 begon de Nederlandsche Heidemaatschappij met een viskwekerij op de heide bij Vaassen (Gelderland), korte tijd later gevolgd door vijvers bij Emst, Wenum (bij Vaassen) en Arnhem. In 1906 hadden de vijvers in Vaassen een gezamenlijke oppervlakte van 25 ha, die bij Wenum van 15 ha. Aanvankelijk ging het vooral om karpers, vanaf 1901 werden ook snoekbaarzen gekweekt, later gevolgd door andere hengelen en siervissen. In 1910 werden kweekvijvers voor zalm aangelegd bij Euverem (aan de Gulp in Zuid-Limburg). Tenslotte werd in 1917 nog een viskwekerij opgezet in Valkenswaard. In 1928 hadden de kwekerijen van de Heidemij een gezamenlijke oppervlakte van 145 ha. Er werd een groot aantal vissoorten gekweekt, maar de nadruk lag in die tijd op zalm en forel. Daarnaast had het bedrijf in Noord-Brabant nog 130 ha karpervijvers aangelegd voor particulieren. Nadien namen de activiteiten weer af. In de tweede helft van de jaren vijftig van de twintigste eeuw telde Nederland 180 ha aan visvijvers, waarvan 170 ha voor karpers en de rest voor forel.²⁹ Deze oppervlakten vielen volkomen in het niet bij de tienduizenden hectaren in midden- en oost-Europa en in Frankrijk.³⁰

Technische ontwikkelingen

De oudste vijvers zullen natuurlijke plassen zijn geweest. Vrijwel iedere vijver of plas bevat van nature vis. Paling voelt zich bijvoorbeeld erg goed thuis in molenkolken en vormde een vaste bijverdienste voor veel molenaars. Al in het Engelse Domesday Book uit 1086 worden regelmatig palingen genoemd in relatie tot watermolens.³¹ Voor

de duidelijkheid is het beter om deze vijvers niet als visvijvers aan te duiden. Daarnaast was het bewaren van vis een nevenfunctie van veel grachten en vijvers. Met enkele kleine ingrepen, zoals het plaatsen van roosters in de verbindingen met open water, kon elke slotgracht of molenvijver geschikt worden gemaakt als bewaarvijver voor vis.³² Toch zijn al uit de vroege middeleeuwen vermeldingen van aangelegde vijvers bekend.³³ In de praktijk is overigens het onderscheid tussen aangepaste en nieuw aangelegde vijvers vaak onduidelijk, omdat steeds gebruik werd gemaakt van de bestaande landschappelijke gesteldheid.

Visvijvers hebben in de loop van de tijd een sterke ontwikkeling meegemaakt. Zo ontdekten men gaandeweg de meest geschikte diepte voor vijvers en de beste begroeiing voor vijvers en oevers.³⁴ Technische verbeteringen waren voorts bemesting en de aanleg van doorstroomde vijvers. Bij een intensieve vorm van viscultuur kon men in niet-doorstroomde vijvers een jaarproductie van 1 kg vis per m² bereiken.³⁵ De aanleg van meer zuurstofrijke, doorstroomde vijvers verhoogde de productie. Wanneer deze verbetering werd ingevoerd is niet bekend. Kasteel Oost bij Oud-Valkenburg beschikte in 1667 over een rad op de Geul om water te scheppen ter verversing van de vijvers.³⁶ Gaandeweg groeiden losse vijvers uit tot vijvercomplexen. Volgens Mann³⁷ werden de vissen in middeleeuwse kwekerijen nog niet streng gescheiden in jaargroepen. Toch bestonden al wel complexen van verschillende vijvers. Naast een kweekvijver lag vaak een afzonderlijke vijver waarin de vissen werden bewaard die groot genoeg waren voor consumptie. Voorts was het aan te raden om een vijver na enkele jaren van gebruik leeg te laten lopen, schoon te maken en een zomer te laten liggen. Alleen al om deze reden beschikte een eigenaar vaak over verschillende vijvers.³⁸ Een duidelijke indeling in vij-

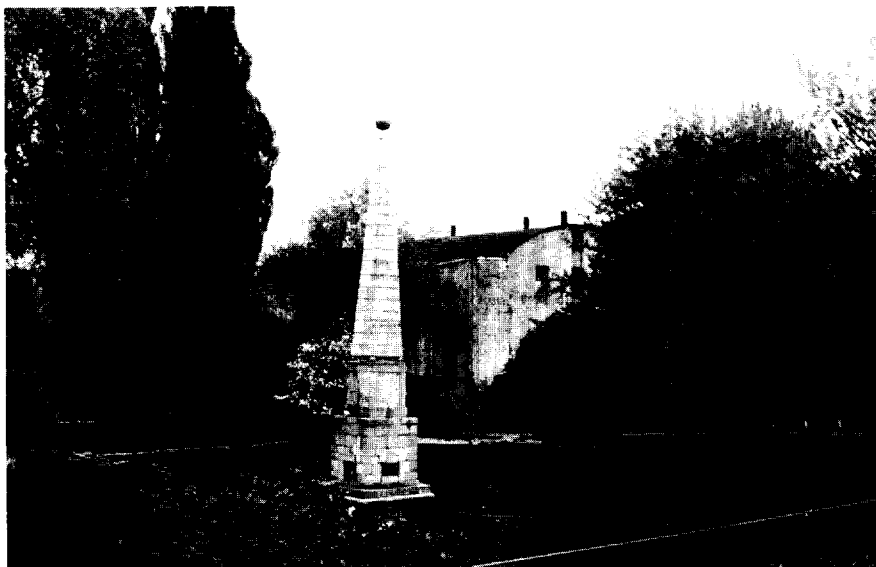
vers voor vissen van verschillende jaargroepen kwam pas tegen het eind van de middeleeuwen in zwang. In Bohemen kwamen volgens Andreška³⁹ in de veertiende eeuw nog geen systemen van vijvers voor. In de vijftiende eeuw worden daar echter kwekerijen vermeld die in twee of zelfs drie stappen werkten. De aanleg van een viskwekerij stelde hogere eisen dan die van een bewaarvijver.⁴⁰ In een goed opgezette kwekerij moest men de waterstand in iedere afzonderlijke vijver van het systeem beheersen. Hiertoe hoorde uiteraard ook de mogelijkheid een vijver geheel leeg te laten lopen.

Een enkele keer kunnen we de uitbouw van een vijvercomplex volgen. Het klooster Groenendaal in Hoeilaart (België) bezat in 1403/04 drie vijvers, die blijkbaar voor verschillende vissoorten werden gebruikt. Ze werden aangeduid als de *grooten viver*, de *Borch viver* en de *Snoeck viver*. In 1414-'16 waren de *Straetkens viver* en twee nieuwe vijvers daarbij gekomen. In 1686 hadden de vijvers in Hoeilaart een gezamenlijke oppervlakte van 16 bunders. Het ging toen al niet meer om losstaande vijvers: voor de afloop van de ene vijver naar de andere bouwden de kloosterlingen degelijke sluisen.⁴¹ De naam van de snoekenvijver wijst op een zekere functionele verdeling. Datzelfde zien we bij de abdij Kloosterrade. In een langgerekt dal naast het klooster lagen in de achttiende eeuw van noordwest naar zuidoost de Onderste vijver, de *Breiten weyer*, de Kleine vijver, en, naast de kloostergebouwen, de Keukenvijver en drie kleine vijvers om vissen te bewaren.⁴²

De opleving in de tweede helft van de negentiende eeuw leidde tot technische innovaties. Zo werd de kweekperiode van karpers teruggebracht van 5 à 6 jaar naar 3 à 4. Ook de aanleg van afzonderlijke paaivijvers begon in deze periode.⁴³

Naast de moderne vijvers, die viskweek in twee of drie trappen mogelijk maakten, zijn eenvoudiger en kleinschaliger systemen steeds in gebruik gebleven. Hier ging het meestal om groei- of bewaarvijvers. Vis in huisgrachten en andere losse vijvers werd ook in de zeventiende en achttiende eeuw nog veel genoemd. In 1666 werd gesproken van de *wyeren oft grachten* van het huis Oost (bij Breust).⁴⁴ Daarnaast beschikten pastoors vaak over een vijver.⁴⁵ Misschien was dit een van de redenen waarom opvallend veel oude pastorieën omgracht waren. In het oudste kadaster worden soms huisgrachten aangeduid als *vischerijen*,⁴⁶ wat erop duidt dat de visvoorziening daar in de negentiende eeuw zelfs als de belangrijkste functie van de gracht werd beschouwd. En toen de Heidemaatschappij in 1899 vis begon te kweken was de slotgracht van de Cannenburgh bij Vaassen haar eerste vijver.⁴⁷

Dat vrijwel iedere plas wel bruikbaar was als bewaarvijver, blijkt ook uit het voorbeeld van de veedrenkpoel van het gehucht Hommert bij Schinnen. De graaf van Amstenrade

Afb. 4. Een laatste restant van de vijvers van het Stammhaus, de textielfabriek met woonhuis van J. A. von Clermont. Door de aanleg van de rijksweg Maastricht-Aken omstreeks 1825, spoedig gevolgd door bebouwing langs die weg, werd de parkaanleg van het Stammhaus doorsneden (foto auteur).

zette in de achttiende eeuw regelmatig vis uit in deze poel. In de eerste helft van de negentiende eeuw leidde dit tot conflicten, toen de graaf het eigendomsrecht over de poel claimde en pogingen deed de poel te omheinen. Uiteindelijk werd een schikking getroffen: de inwoners van het gehucht werden erkend als eigenaren, de graaf hield het recht om vis uit te zetten, en de modder die iedere zes jaar uit de vijver werd gebaggerd werd verdeeld tussen graaf en gehucht.⁴⁸ Steeds waar we vijvers in archiefstukken tegenkomen moeten we ermee rekenen dat ze hun waarde voor een deel ontleenden aan de vis die erin werd gehouden.⁴⁹

Aanleg en landschappelijke ligging

Bij de aanleg van vijvers was de bestaande landschappelijke gesteldheid van groot belang. Waar een kleine beek door een smal, diep ingesneden dal stroomde, kon men een reeks vijvers aanleggen door dammen met sluisen in het dal te bouwen.⁵⁰ De dalhellingen werden dan benut als zijwanden van de vijvers. De bovenste vijver diende soms uitsluitend om het koude beekwater op temperatuur te laten komen voor het de vissen bereikte.⁵¹ Grotere beken liet men niet door de vijvers stromen. Hier werden de vijvers naast de beek aangelegd, en door dijkes beschermd tegen hoge beekstanden.

Ook werden vijvers aangelegd in vlakke gebieden, vooral in vennen en andere moerasen die verder toch niets opleverden. De meeste visvijvers in Brabant waren oorspronkelijk heidevennen, die met aarden wallen waren omgevormd tot vijvers.⁵² De kleine waterloopjes (*rijten*) die door derge-

lijke vlakke en natte gebieden stroomden, werden hiertoe op veel plaatsen op de Brabantse zandgronden afgedamd. Voorbeelden zijn de onregelmatig gevormde vijvers van de abdij van Averbode en de vijvers van de abdij Park in Heverlee.⁵³ Ook in de Nederlandse provincie Noord-Brabant kennen we hier voorbeelden van, zoals de vijvers die de abdij van Postel bezat bij Knegsel en (samen met de abdij Tongerlo) bij Bladel.⁵⁴ Voor de aanleg van de *Postelse Weier* werd de Bruggerijt, ten noordwesten van Knegsel, afgedamd.⁵⁵

De voordelen van vijvers in vlakke gebieden, tegenover vijvers in dalen, waren de mogelijkheden voor schaalvergroting en de hogere watertemperatuur. Daar stond tegenover dat ze sneller dichtgroeiden, meer te lijden hadden van vervuiling en meer onderhoud vroegen. De sterke schaalvergroting van de visteelt in midden-Europa in de vijftiende en zestiende eeuw ging samen met een verplaatsing naar vlakke gebieden.⁵⁶

Tot slot nog iets over de eilandjes die in veel vijvers liggen. Over de functie hiervan is het nodige gefantaseerd. Zo zou een eiland het vangen van de vissen vereenvoudigen. Ook bood een eiland een rust- en broedplaats voor zwanen en eenden. Het belangrijkste lijkt toch de ornamentale functie te zijn geweest.⁵⁷

Vissoorten

Aanvankelijk schijnt de brasem de belangrijkste vijvervis te zijn geweest.⁵⁸ In de vijftiende en zestiende eeuw is deze vis verdrongen door de karper, die in de eeuwen nadien veruit de belangrijkste kweekvis was en in midden-Europa nog steeds veel wordt

gegeten. De karper is inheems in oost-Europa en is in de middeleeuwen als kweekvis naar noordwest-Europa gebracht. In het Russisch duidt de naam *karp* specifiek op de gekweekte vorm (de wilde karper heet daar *sazan*).⁵⁹ Meestal worden kloosterlingen verantwoordelijk gehouden voor de verbreiding van de karperteelt.⁶⁰ De oudste vermeldingen van karpers in Nederland stammen uit de veertiende eeuw.⁶¹ Een vermelding uit 1405 spreekt duidelijk van gekweekte karpers. In Rozendaal (bij Arnhem) ontving men toen 3000 karpers uit het Land van Cuyk. Ze waren met een wagen met vier paarden naar Nijmegen gebracht en vandaar per schip verder vervoerd.⁶² Vanaf het midden van de vijftiende eeuw worden karpers regelmatig genoemd in tolregisters.⁶³ Het is duidelijk dat de snoek zich goed thuisvoelt in een vijver vol jonge vissen. Snoeken werden echter niet altijd geweerd, maar ook wel gekweekt.⁶⁴ In de geschriften van Conrad Heresbach (1496-1576) over de landbouw in het Rijnland worden snoeken naast karpers de belangrijkste kweekvissen genoemd.⁶⁵

Forellen kwamen al in de middeleeuwen in vijvers voor,⁶⁶ maar werden pas veel later werkelijk gekweekt. De eerste ideeën hierover werden aan het eind van de achttiende eeuw gepubliceerd en pas in het midden van de negentiende eeuw vonden in Frankrijk en Zwitserland de eerste experimenten plaats.⁶⁷

Verder werden nog baars, zeelt en (waarschijnlijk vanaf het eind van de achttiende eeuw) snoekbaars in vijvers gehouden.⁶⁸ Daarnaast verbleven de nodige vissoorten spontaan in de vijvers. Veel gegevens over middeleeuwse visvijvers komen uit rechtszaken over visdiefstal. Stropen kwam naar het schijnt veel voor en was een van de redenen waarom de meeste vijvers in de directe omgeving, soms zelfs binnen de omgrachting, van een klooster of landhuis lagen.⁶⁹ Uit de processtukken weten we dat forel, paling en voorn als waardevolle bewoners van vijvers en slotgrachten werden beschouwd.⁷⁰ Dat betekent nog niet dat ze ook bewust werden gekweekt.

Exploitatie

Van enkele kloosters in Belgisch Brabant is iets bekend over de exploitatie. De abdij van Averbode had in de zestiende eeuw een visser in vaste dienst. Hij moest de visvijvers van de abdij bewaken, onderhouden en tijdig van jonge vis voorzien.⁷¹ Ook de vijvers van het klooster van Groot-Bijgaarden werden geëxploiteerd door een pachter. Uit een bewaard gebleven pachtcontract uit 1399 blijkt dat deze toen jaarlijks, naast een geldbedrag, 300 karpers aan de abdij moest leveren. De kosten van onderhoud werden verdeeld tussen klooster en pachter. Op dat moment bevatten de vijvers 3000 *gruws* (zeer jonge vissen) en 1300 *wedinghen* (iets oudere vissen, met een lengte van minimaal 9 duim).⁷²

Dergelijke gegevens over opbrengsten en aantallen vissen zijn zeldzaam. In Zuid-Limburg zijn maar een paar voorbeelden bekend. Uit de jaren 1731-1737 is een overzicht bewaard gebleven van de hoeveelheid gevangen *carpen*, *snoeck* en *baers* in de Grote en de Kleine Weijer van het huis Oost bij Oud-Valkenburg⁷³ (afb. 2). Gezien de aantallen zal het vooral vis voor eigen consumptie zijn geweest.

In de rekeningen van de rentmeester van kasteel Hoensbroek vinden we voor maart 1638 vermeld dat 600 *kerp gruyse* (jonge karpers) werden aangekocht in Terveurt en uitgezet in de vijvers. Deze vis was niet alleen voor eigen consumptie. Rekeningen uit de zeventiende en achttiende eeuw vermelden regelmatig inkomsten uit de verkoop van vis. In 1634 werden bijvoorbeeld 276 pond karpers (voor 4,5 stuiver per pond) en 23,5 pond snoek (voor 7 stuiver per pond) verkocht. In 1773/74 verkocht men 198 pond snoek, 150 pond karpers en 150 pond bakvis, die werd afgezet in Aken.⁷⁴ Het is niet duidelijk of het om incidentele verkoop van overschotten of om een regelmatige handel ging. De pachter van Ehrenstein (bij Kerkrade) was verplicht jaarlijks een deel van de oogst van de vijver naar Aken te brengen.⁷⁵ De opbrengst van de vijvers van het huis Ter Weijer (dat rond 1970 verdween onder de stadsuitbreiding van Heerlen) werd in 1785 geschat op f 200 per jaar.⁷⁶

In de rustperiode, nadat men de vijver had laten leeglopen, kon het land worden gebruikt als akkerland. Zo'n landbouwjaar kwam niet alleen de vijver ten goede: de grond die vrijkwam bij het schoonmaken van de vijver stond bekend als goede mest en leverde bij verkoop geld op.⁷⁷ Gebruik van de vijverbodem zelf als landbouwgrond is onder meer bekend uit Engeland⁷⁸ en Frankrijk. In het laatste geval ging het soms zelfs om echte wisselbouwsystemen. In de dertiende en veertiende eeuw werden enkele arme moerasgebieden (Les Dombes) door de aanleg van dammen omgevormd tot visvijvers. Na twee jaar liet men de vijver leeglopen, oogstte de vis en had een goed bemeste grond waarop enkele jaren akkerbouw mogelijk was.⁷⁹ Ook voor de heidevennen in de arme Kempen moet de mogelijkheid van afwisselend visteelt en akkerbouw aantrekkelijk zijn geweest, maar of dat ook werkelijk plaatsvond is mij niet bekend. Het enige bekende voorbeeld van een dergelijk wisselbouwsysteem in Nederland stamt uit de twintigste eeuw. Op de karperskwekerijen van de Heidemaatschappij bij Wenum en Emst op de Veluwe werd de grond na een driejaarlijkse visproductie ingezaaid met een veldgewas.⁸⁰

Inventarisatie van visvijvers in Zuid-Limburg

In het begin van de negentiende eeuw was Zuid-Limburg het enige deel van Nederland waar een groot aantal vijvers lag. Ook nu nog vinden we in dit gebied de belangrijkste

sporen. De tabel en afbeelding 6 geven een overzicht van de complexen van twee of meer vijvers. We hebben niet bij al deze complexen kunnen nagaan of het werkelijk om visvijvers ging. Bij een aantal waterpartijen (bijvoorbeeld die van Haaren, Obbicht, Severen en het Stammhaus) bestaat de mogelijkheid dat ze uitsluitend als ornament dienden in een park. Waar vijvercomplexen bij molens hoorden (Caumermolen, Eickholtmolen, Weltermolen) diende een van de vijvers in de eerste plaats als molenvijver. In veruit de meeste gevallen zal het echter zeker om visvijvers gaan. In totaal vonden we 90 complexen. De complexen zelf zijn weer gegeven in afbeelding 7. De inventarisatie is gebaseerd op de oudste kadastrale minuutplannen, die meest dateren uit de periode 1830-'40. Aanvullende informatie bood de zogenaamde Tranchotkaart, waarvan de Nederlandse bladen omstreeks 1806 zijn getekend.⁸¹

Opvallend is dat maar een paar complexen bij kloosters hoorden: de abdij Kloosterrade, de proosdij Meerssen en het klooster St Gerlach. Enkele andere hoorden bij molens of grote boerderijen (bijvoorbeeld de Leyenhof in Wahlwiller). De overgrote meerderheid behoorde echter tot kastelen en landhuizen. Het landgoed De Esch bij Vaals beschikte zelfs over drie afzonderlijke complexen.

Afbeelding 6 toont concentraties rond Vaals, Voerendaal/Heerlen en Kerkrade. Het overgrote deel van de vijvercomplexen lag in een beekdal. Vergelijking met de geomorfologische kaart⁸² maakt een nadere uitwerking van de landschappelijke ligging mogelijk. In de tabel is onderscheid gemaakt tussen smalle beekdalen, droge dalen, brede beekdalen, relatief vlakke gebieden en hellingen. De vorm van de vijvercomplexen wordt duidelijk beïnvloed door de landschappelijke gesteldheid. In droge dalen en smalle beekdalen bestaat een complex meestal uit een reeks van achter (boven) elkaar liggende vijvers. Elders is de vorm veel minder aan beperkingen gebonden.

Meer in detail kunnen we nog onderscheid maken tussen onregelmatige en rechthoekige vijvers. Mogelijk geeft dit onderscheid enig inzicht in de ouderdom. Een onderscheid tussen onregelmatige middeleeuwse en meer regelmatige postmiddeleeuwse vormen kennen we uiteindelijk ook bij bouwlandontginningen en bij huisgrachten.

De weinige gegevens die we hebben over ouderdom van vijvers, zijn in overeenstemming met dit beeld. Van een aantal onregelmatig gevormde vijvers is bekend dat ze, tenminste voor een deel, een middeleeuwse ouderdom hebben. Dat is bijvoorbeeld het geval met de vijvers van de abdij Kloosterrade (Rolduc) (afb. 1). Ze worden genoemd in de Annales Rodenses⁸³ en delen ervan moeten dus al in de eerste helft van de twaalfde eeuw hebben bestaan. Ook de vijvers van het huis Ter Weijer bij Heerlen waren oud. Het huis was zelfs genoemd naar de vijvers: de oudst bekende bewoner komt in een oorkonde uit 1208 voor als Bonifacius

de Vivario.⁸⁴ Een ander onregelmatig gevormd vijvercomplex, dat van Strijthagen, bestond zeker in 1535. Tien jaar later werd Strijthagen verdeeld. Strijthagen zelf ging met een of meer vijvers naar de familie Schaesberg; de Overste hof, met twee vijvers, naar de familie Imstenrade. Op dat moment lagen er dus tenminste drie vijvers. Het hoogteverschil tussen de vijvers maakte de aandrijving van een watermolen mogelijk. De Strijthagemolen is waarschijnlijk in de tweede helft van de zestiende eeuw, maar in ieder geval voor 1617, gebouwd. Op een kunstmatig opgehoogd terrein te midden van de vijvers werd in de tweede helft van de zestiende eeuw het nieuwe kasteel Strijthagen gebouwd.⁸⁵

Andere complexen zijn duidelijk jonger. Dat geldt bijvoorbeeld voor de vijvers van kasteel Wittem, omstreeks 1731 aangelegd door de eigenaar van het kasteel, Ferdinand van Plettenberg, die in diezelfde jaren ook het Capucijnenklooster tegenover het kasteel bouwde en de Wittemer Allée aanlegde. Aan elke zijde van de Allée kwamen vier langgerekte visvijvers (afb. 3). Bovendien werd naast het kasteel nog een negende vijver aangelegd. Voor de watervoorziening werd een aftakking van de Selzerbeek gegraven. In 1733 was sprake van een *Reparation des grossen und gegenüberliegenden Fischteichs oberhalb denen Forellen weijeren*, waaruit blijkt dat in minstens één vijver forellen werden gehouden (maar nog niet gekweekt; we zagen hierboven al dat die techniek toen nog niet was ontwikkeld). Een van de vijvers naast de Allée werd bij de bouw van een molen in 1838 in gebruik genomen als molenvijver.⁸⁶

Andere achttiende-eeuwse complexen liggen bij Nieuw Ehrenstein, Vaalsbroek en bij het Stammhaus in Vaals. De vijvers van Nieuw Ehrenstein zijn mogelijk aangelegd toen dit goed in 1753 werd uitgebouwd tot een zelfstandige hoeve. Tot die tijd maakte het deel uit van Ehrenstein, dat eveneens (zeker al in 1715) over vijvers beschikte.⁸⁷ Nog jonger is een aantal vijvers in de omgeving van Vaals. De Akense industrieel Johann Arnold von Clermont bouwde in de jaren 1761-'65 een grote textielfabriek met woonhuis in Vaals, het Stammhaus (tegenwoordig gemeentehuis). Bij het gebouw werd een groot park met vijvers aangelegd, waarvan nu weinig meer over is (afb. 4). Eveneens in 1761 kocht Von Clermont het huis Vaalsbroek. In een pachtovereenkomst uit 1762 werd de pachter van de kasteelhoeve verplicht zoveel van zijn huisweide af te staan als de kasteelheer nodig had 'tot aanleggingh van de allée, vijvers of gaerden'. In 1770 blijkt de tuin gereed.⁸⁸ De grote vijver diende ook als molenvijver. Tenslotte liet Von Clermont in 1895 het huis Blumenthal bouwen, eveneens met een aantal vijvers. Ook het landgoed De Esch in Vaals was eigendom van een grootindustrieel: omstreeks 1767 werd het bewoond door de naaldenfabrikant Jacob Kuhnén uit Burtscheid. Tien jaar later verplaatste Kuhnén

Afb. 5. Visvijvers bij Vliek (foto auteur).

zijn fabriek naar Vaals. De vijvers bij De Esch zijn minstens voor een deel aangelegd door Kuhnen. Ze dienden tevens als spaarbekkens voor de waterkracht in de fabriek.⁸⁹

Bij al deze jongere vijvers vallen de rechte begrenzingen en geometrische vormen op. Waarschijnlijk zijn ook andere rechthoekige vijvers, zoals die van het huis Vliek (bij Ulestraten), (her)aangelegd in de zeventiende of achttiende eeuw. Een bijzondere groep vormen de zeer langwerpige rechthoekige vijvers, zoals de achttiende-eeuwse vijvers langs de Wittemer Allée. In Engeland worden dergelijke vijvers beschouwd als een jonger type, ontwikkeld voor betere beheersmogelijkheden.⁹⁰ Behalve bij Wittem lagen dergelijke vijvers bij Daalde, Genbroek, Gronsveld en Passart-Nieuwenhagen.

Uit de bovenstaande gegevens valt af te leiden dat de aanleg van vijvers zich in Zuid-Limburg over een lange tijd heeft uitgestrekt. De oudste kunnen al in de elfde eeuw hebben bestaan, maar ook in de achttiende eeuw zijn er nog verschillende aangelegd. Eeuwenlang vormde een complex vijvers een vast onderdeel van een landgoed.

In de tabel en afbeelding 6 is ook de huidige gesteldheid aangegeven. De meeste vijvercomplexen die in het begin van de negentiende eeuw bestonden, zijn sedertdien verdwenen. Van een aantal andere is nog het een en ander over, zij het soms moeilijk te herkennen. Weinigen zullen in het huidige zwembad Terworm (Heerlen) een van de vroegere visvijvers van het landgoed De Driesch (tegenwoordig Dreeschor) vermoeden.⁹¹ De vijvers van Genbroek die het dichtst bij het huis lagen, werden tussen 1812 en ca. 1830 vergraven toen het park werd omgevormd in de landschapsstijl (afb. 7). Hetzelfde gebeurde later bij een deel van de vijvers van Vliek. Een van de vijvers is nog goed herkenbaar (afb. 5). Enkele an-

dere vijvers zijn vergraven tot één grote waterpartij met een vogeleiland. Bij een veldbezoek aan het park van Vliek vonden we nog de restanten van andere vijvers als moerasjes, gescheiden door dammen, in het terrein terug. Van de vijvers langs de Wittemer Allée is een deel overgebleven; andere delen zijn nog als natte populierenbosjes herkenbaar. Tenslotte is nog een aantal complexen vrijwel compleet aanwezig, en zelfs nog in gebruik. Voorbeelden zijn de vijvers van Kloosterrade en een van de complexen bij De Esch (naast de nieuwe ringweg om Vaals). Eén complex is sedert de eerste helft van de negentiende eeuw sterk uitgebreid. Dit betreft de vijvers bij Euverem, die de basis vormden voor de zalmkwekerij die de Heidemaatschappij in 1910 stichtte.⁹² Het bedrijf is tegenwoordig onder de naam Foreldorado in gebruik als forellenkwekerij annex pretpark.

Behalve de geïnventariseerde complexen bestonden er losse vijvers. Op een topografische kaart zijn deze moeilijk te onderscheiden van molenvijvers, grote drinkpoelen en andere waterplassen. Ze zijn daarom voor dit artikel niet geïnventariseerd. Toch bleek bij het voorbeeld van de dorpspoel van Hommert al dat ook dergelijke losse vijvers wel als bewaarvijver werden gebruikt.

Conclusies

Vergeleken met de uitgebreide viskwekerijen die al in de middeleeuwen in midden-Europa bestonden, maken de voorbeelden uit onze streken een povere indruk. Visteelt is in onze streken steeds van plaatselijk belang gebleven. De opbrengst viel in het niet bij de hoeveelheden zee- en riviervis en wellicht was status zeker zo belangrijk als opbrengst.

Toch levert een systematisch onderzoek meer op dan men aanvankelijk zou ver-

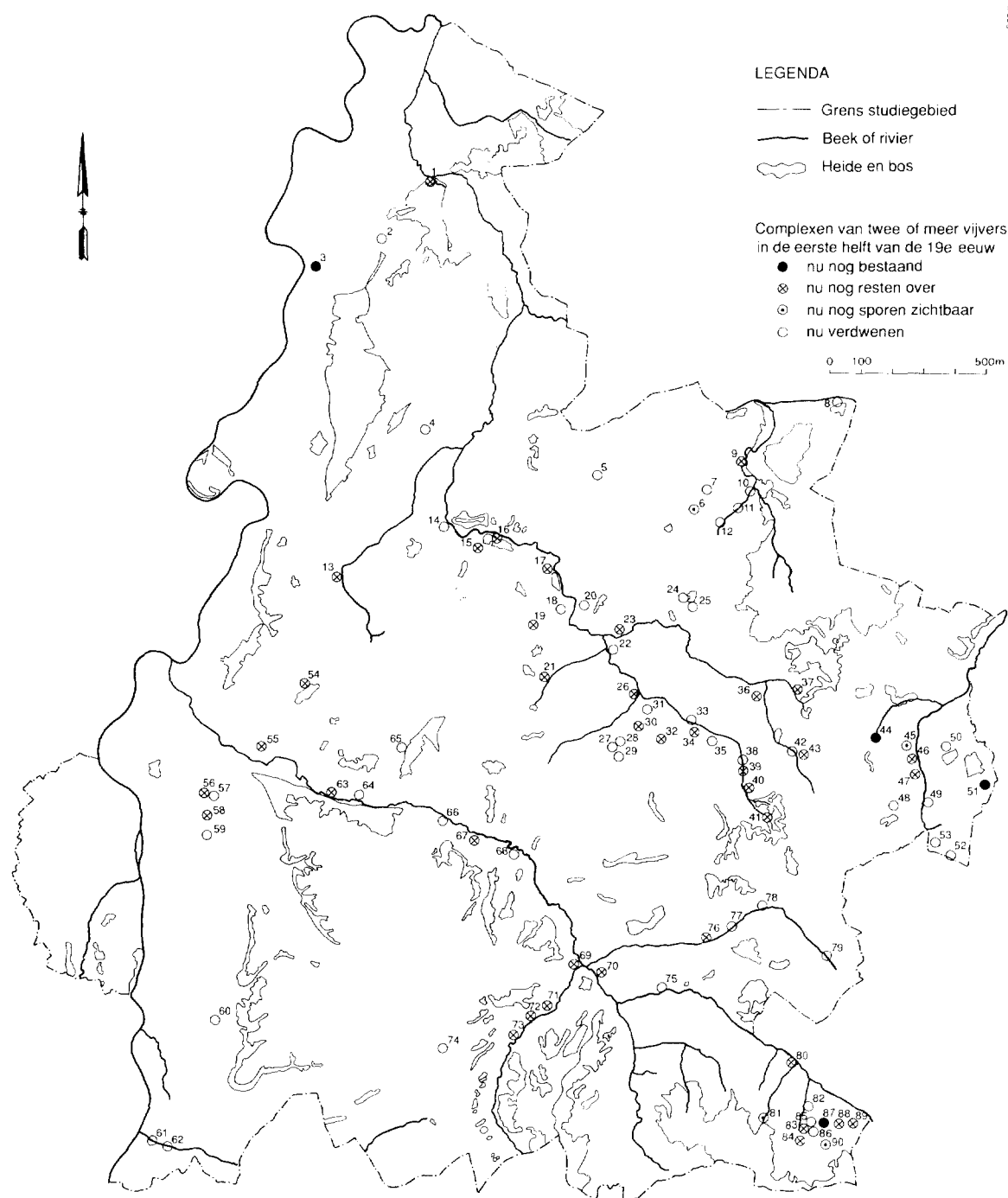
wachten. Al in de middeleeuwen moet ook in Nederland een groot aantal visvijvers hebben bestaan. Ze hoorden zeker niet alleen bij kloosters; ook veel kastelen, omgrachte huizen en dorpspastorieën moesten over vijvers hebben beschikt. Behalve losse vijvers bestonden er grotere complexen. In Zuid-Limburg maakte de landschappelijke situatie de aanleg van reeksen vijvers in beekdalen mogelijk. Elders werden vennen in de natte heide vergraven en aangepast. In Nederland is Zuid-Limburg het gebied met de grootste dichtheid aan vijvers. Nog in de achttiende eeuw was een complex visvijvers hier een vast onderdeel van een landgoed. De inventarisatie van negentiende-eeuwse kaarten leverde 90 complexen op van twee of meer vijvers. De meeste zijn sedertdien verdwenen, maar enkele zijn nog meer of minder gaaf aanwezig. De gegevens over Zuid-Limburg maken duidelijk dat deze tak van dierteelt ook in onze streken net iets meer was dan een interessante curiositeit. Een bescheiden plaats in de landbouwhistorische en tuinhistorische literatuur lijkt dan ook niet teveel gevraagd.⁹³

Nader onderzoek is zeker interessant. Dergelijk onderzoek zal moeten bestaan uit een combinatie van archiefstudie, waarvoor vooral klooster- en huisarchieven perspectief lijken te bieden, en veldwerk. Een kernprobleem is daarbij vooral de datering.⁹⁴ Veel complexen zijn waarschijnlijk in verschillende fasen aangelegd. Naast technische aspecten (zoals de wetenschap dat kwekerijen die in twee of drie stappen werken pas sinds de vijftiende eeuw in gebruik kwamen) kunnen typologische kenmerken aanknopingspunten bieden. Ook onderzoek in het veld kan gegevens over de datering opleveren.⁹⁵

Behalve nader onderzoek is ook meer aandacht voor de resten van oude visvijvers gewenst. Veel vijvers zijn in de loop van de tijd verdwenen. Andere zijn onherkenbaar veranderd door parkaanleg en andere soorten graafwerk. Zoals alle cultuurlandschapselementen zullen vijvers verdwijnen als onderhoud achterwege blijft. Bassins slibben dicht, dammen breken door en na verloop van tijd is weinig meer in het terrein terug te vinden. Vooral bij het beheer van landgoederen zou een plaats kunnen worden ingeruimd voor de oude vijvers. Ik hoop daartoe in dit artikel een aanzet te hebben gegeven.

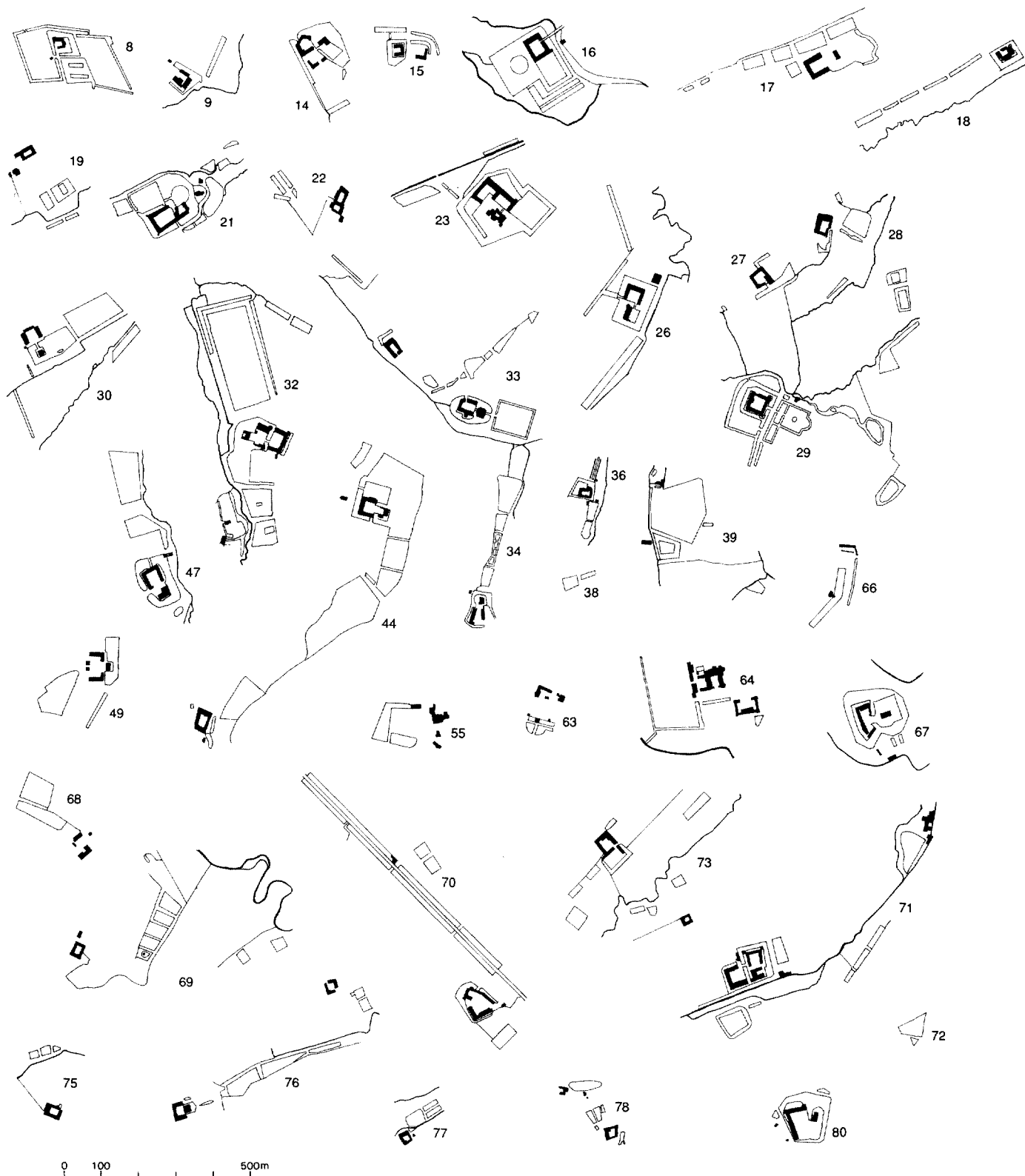
Tabel. Visvijvercomplexen in Zuid-Limburg in de eerste helft van de 19e eeuw

<i>Nr</i>	<i>Naam</i>	<i>Coördinaten</i>	<i>Kadastr. sectie</i>	<i>Ligging</i>	<i>Huidige situatie</i>
1	Wolfrath	186,30/339,90	Born B3	Rel. vlak geb.	Delen over
2	Kasteel Born	184,75/338,00	Born C2	Rel. vlak geb.	Delen over
3	Kasteel Obbicht	182,60/337,05	Obbicht B1	Rel. vlak geb.	Bestaand
4	Lutteraderhof	186,10/331,90	Geleen A2	Rel. vlak geb.	Verdwenen
5	Kasteel Doenrade	191,65/330,35	Oirschot A2	Rel. vlak geb.	Verdwenen
6	Bovenste hof	194,75/329,25	Merkelbeek B2	Smal beekdal	Sporen over
7	Onderste hof	195,30/329,90	Merkelbeek B1	Smal beekdal	Verdwenen
8	Heringshof	199,40/333,75	Schinveld B1	Breed beekdal	Verdwenen
9	Het Huisken	196,25/330,70	Schinveld A3	Breed beekdal	Delen over
10	Gen Hoes	196,45/329,80	Brunssum A1	Smal beekdal	Verdwenen
11	Brunssum	196,15/329,10	Brunssum A1	Smal beekdal	Verdwenen
12	Het Heufken	195,50/328,70	Brunssum C1	Smal beekdal	Verdwenen
13	Genbroek	183,35/327,15	Beek F2	Smal beekdal	Delen over
14	St Jansgeleen	186,80/328,75	Spaubeek A1	Breed beekdal	Verdwenen
15	Dijken	187,80/328,00	Spaubeek B1	Breed beekdal	Delen over
16	Schinnen	188,40/328,45	Schinnen A3	Breed beekdal	Delen over
17	Reijmersbeek	190,00/327,15	Nuth A1	Breed beekdal	Delen over
18	Daalde	190,35/325,95	Nuth A1	Breed beekdal	Verdwenen
19	Nierhoven	189,50/325,55	Nuth A1	Breed beekdal	Delen over
20	Naanhof	191,20/326,10	Hoensbroek A3	Droog dal	Verdwenen
21	Wijnandsrade	189,90/323,80	Wijnandsrade A1/C1	Breed beekdal	Delen over
22	Terlinden	192,05/324,60	Hoensbroek C3	Breed beekdal	Verdwenen
23	Hoensbroek	192,35/325,35	Hoensbroek C1/C3	Breed beekdal	Delen over
24	Passart Nieuwenhagen	194,50/326,55	Heerlen A1	Rel. vlak geb.	Verdwenen
25	Ter Weljer	194,60/326,10	Heerlen A3	Rel. vlak geb.	Verdwenen
26	Rivieren	192,80/323,15	Klimmen A1	Breed beekdal	Delen over
27	Ten Hove	192,15/321,65	Voerendaal D4	Breed beekdal	Verdwenen
28	Hoenshuis	192,30/321,80	Voerendaal D4	Breed beekdal	Verdwenen
29	Haaren	192,15/321,30	Voerendaal D4	Breed beekdal	Verdwenen
30	Puth	192,85/322,25	Voerendaal A3	Breed beekdal	Delen over
31	Steenenis	193,15/322,70	Voerendaal A1	Droog dal	Verdwenen
32	Cortenbach	193,50/321,80	Voerendaal A2	Breed beekdal	Delen over
33	Terworm/Gitsbach	194,50/322,45	Heerlen C4	Breed beekdal	Verdwenen
34	Dreeschor	194,60/322,00	Voerendaal A2	Breed beekdal	Delen over
35	Douvenrade/Oude Eijken (Eickholtermolen)	195,20/321,85	Heerlen C4/5	Smal beekdal	Verdwenen
36	Meezenbroek	196,95/323,35	Heerlen D3	Breed beekdal	Delen over
37	Schaesberg	197,85/323,40	Schaesberg A3	Smal beekdal	Delen over
38	De Aar	196,15/321,20	Heerlen E6	Breed beekdal	Verdwenen
39	Weltermolen	196,15/320,80	Heerlen E4	Breed beekdal	Delen over
40	De Doom/Rousch	196,20/320,20	Heerlen E3	Smal beekdal	Delen over
41	Benzenraderhof	196,90/319,30	Heerlen F3	Smal beekdal	Delen over
42	Molenberg/Caumer Graanmolen	197,75/321,40	Heerlen G1/G2	Smal beekdal	Verdwenen
43	Schiffeler	198,15/321,25	Heerlen G2	Smal beekdal	Delen over
44	Strijthagen/Overste hof	200,50/321,85	Schaesberg C1	Breed beekdal	Bestaand
45	Klarenanstel	201,55/321,50	Kerkrade A1	Helling	Sporen over
46	Nieuw Ehrenstein	201,65/321,00	Kerkrade A2	Droog dal	Delen over
47	Oud Ehrenstein	201,90/320,50	Kerkrade A2	Breed beekdal	Delen over
48	Schifferheide	201,00/319,60	Kerkrade D1	Smal beekdal	Verdwenen
49	Heren-Anstel	202,05/319,75	Kerkrade C1/D1	Breed beekdal	Verdwenen
50	Kloosterbosch	202,55/321,50	Kerkrade B1	Droog dal	Verdwenen
51	Kloosterrade	203,90/320,15	Kerkrade B2	Smal beekdal	Bestaand
52	Bleijerheide	202,85/317,95	Kerkrade C1	Droog dal	Verdwenen
53	Vroon-Nulland	202,30/318,35	Kerkrade C1	Droog dal	Verdwenen
54	Vliek	182,10/323,45	Ulestraten C2	Smal beekdal	Delen over
55	Voormalige proosdij	180,75/321,60	Meerssen B2	Breed beekdal	Delen over
56	Canjel	178,70/320,05	Amby C1	Rel. vlak geb.	Delen over
57	Waterrijk	179,00/320,00	Amby C1	Rel. vlak geb.	Verdwenen
58	Severen	178,90/319,25	Amby C1	Rel. vlak geb.	Delen over
59	Ravenhof	179,00/318,60	Amby C2	Rel. vlak geb.	Verdwenen
60	Gronsveld	179,20/312,75	Gronsveld B2	Rel. vlak geb.	Verdwenen
61	Laag-Caestert	177,10/308,90	Eijsden E2	Smal beekdal	Verdwenen
62	Kerenshof	177,70/308,70	Eijsden E1	Smal beekdal	Verdwenen
63	Houthem	183,00/320,50	Houthem A2	Breed beekdal	Delen over
64	St Gerlach	183,80/320,10	Houthem C1	Breed beekdal	Verdwenen
65	Holswick	185,25/321,65	Houthem B1	Smal beekdal	Verdwenen
66	Valkenburg	186,55/319,30	Valkenburg	Breed beekdal	Verdwenen
67	Schaloen	187,65/318,65	Oud-Valkenburg A1	Breed beekdal	Delen over
68	Strucht	188,80/318,20	Schin op Geul C1	Breed beekdal	Verdwenen
69	De Wijngaard	190,75/314,45	Gulpen A1	Breed beekdal	Delen over
70	Wittem	191,80/314,10	Wittem B1	Breed beekdal	Delen over
71	Neubourg	189,90/313,25	Gulpen B1/C3	Breed beekdal	Delen over
72	Euverem	189,15/312,80	Gulpen B1	Breed beekdal	Delen over
73	Groenendaal	188,70/312,25	Gulpen B6/C4	Breed beekdal	Delen over
74	Reijmerstok	186,55/311,95	Gulpen B3	Rel. vlak geb.	Verdwenen
75	Leyenhof	193,50/313,70	Wittem B2	Breed beekdal	Verdwenen
76	Goedenraad/Vogelzang	195,00/315,25	Wittem A1	Breed beekdal	Delen over

Afb. 6. Overzichtskaart van visvijvercomplexen in Zuid-Limburg in de eerste helft van de negentiende eeuw en hun huidige situatie. De nummers verwijzen naar de nummering van de tabel.

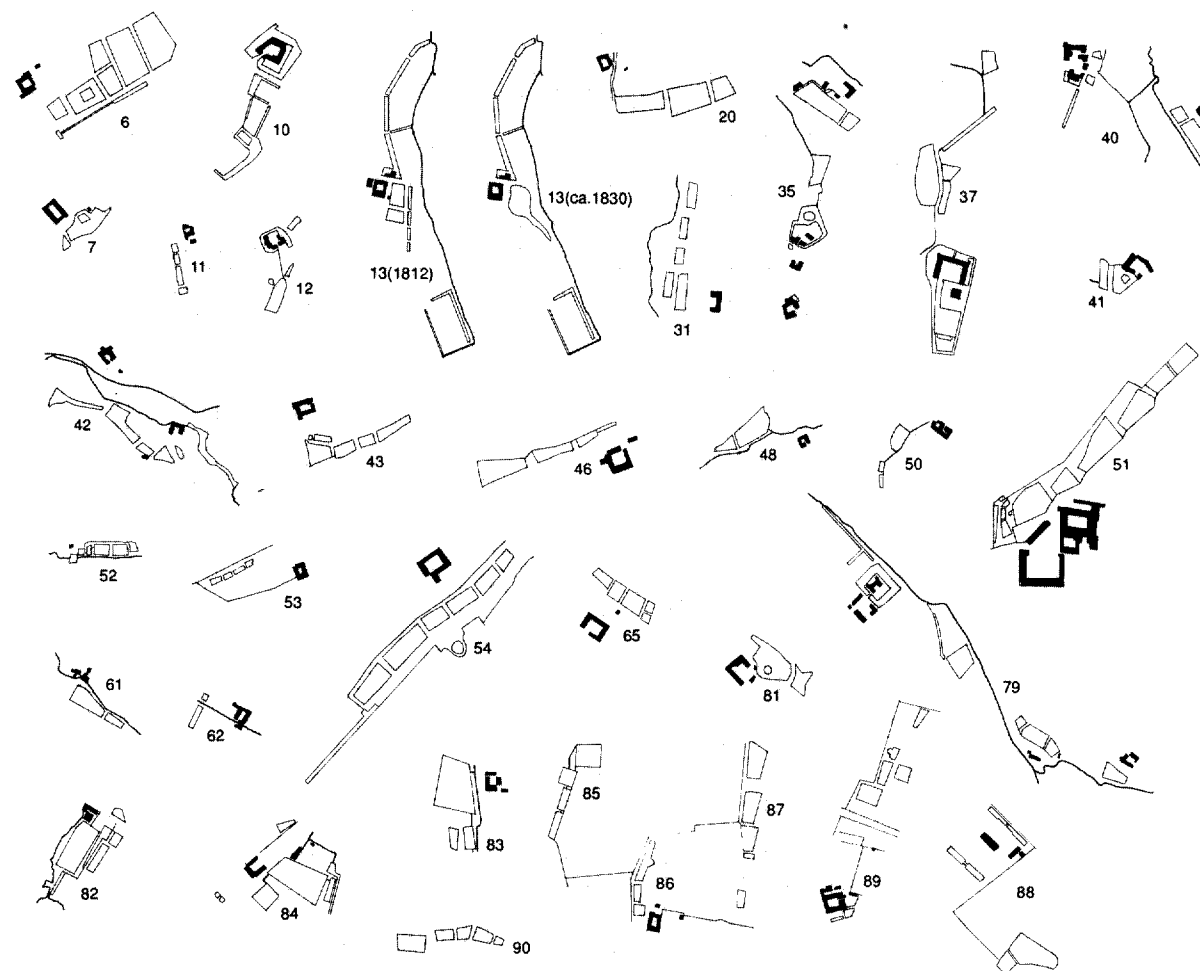
77 Bulkem	195,75/315,70	Simpelveld D3	Breed beekdal	Verdwenen
78 Simpelveld	196,80/316,25	Simpelveld D2	Breed beekdal	Verdwenen
79 Bocholtz	198,85/314,70	Bocholtz A3	Smal beekdal	Verdwenen
80 Lemiers	197,80/311,25	Vaals A4	Breed beekdal	Delen over
81 Einrade	196,75/309,50	Vaals A6	Smal beekdal	Sporen over
82 Schuurmolen	198,20/309,95	Vaals A3	Smal beekdal	Verdwenen
83 Wijerhof	198,00/309,30	Vaals A3	Smal beekdal	Delen over
84 Vaalsbroek	197,90/308,75	Vaals B2	Smal beekdal	Delen over
85 De Esch (3)	198,20/309,30	Vaals A3	Droog dal	Verdwenen
86 De Esch (1)	198,35/309,10	Vaals A2	Droog dal	Verdwenen
87 De Esch (2)	198,60/309,30	Vaals A2	Droog dal	Bestaand
88 Blumenthal	199,10/309,35	Vaals A1	Smal beekdal	Delen over
89 Stammhaus	199,65/309,30	Vaals A1/2	Smal beekdal	Delen over
90 De Linde	198,65/308,60	Vaals B1	Smal beekdal	Sporen over

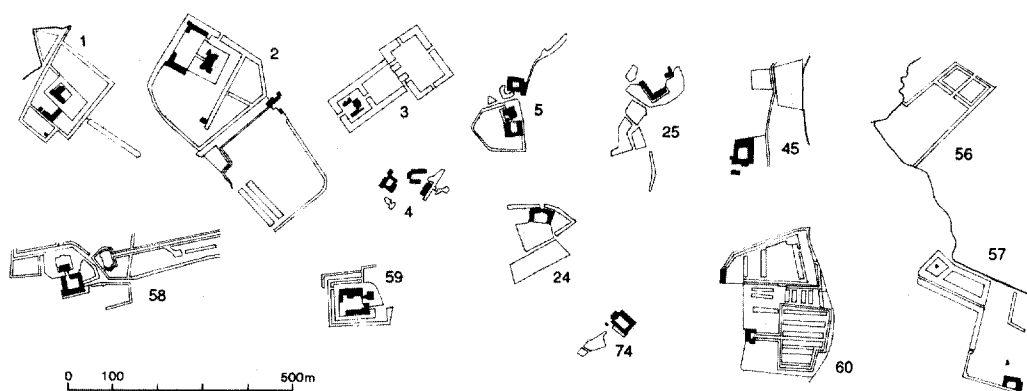
Afb. 7. Visvijvercomplexen in Zuid-Limburg in de eerste helft van de negentiende eeuw, verdeeld naar landschappelijke ligging. De nummers verwijzen naar de tabel. Naar: oudste kadastrale minuutplannen.

Smal beekdal/droog dal

06558

Relatief vlak gebied

Noten

- 1 De auteur dankt G. J. Borger, mw E. C. W. M. Ruyten en J. A. J. Vervloet voor hun opmerkingen bij een eerdere versie van dit artikel. Tevens dankt hij de heer K. A. H. W. Leenders te 's-Gravenhage, die hem wees op literatuur over Brabant. Dank gaat ook uit naar H. A. Gijsbertse (Staring Centrum, Wageningen) voor het tekenen van afb. 6.
- 2 J. Renes, 1988. *De geschiedenis van het Zuidlimburgse cultuurlandschap*. Maaslandse Monografieën (groot formaat) 6. Assen/Maastricht/Heerlen.
J. Renes, 1990. De invloed van de mens op de Zuidlimburgse beekdalen in het verleden, in: *Natuurhistorisch Maandblad* 79, p. 116-124.
- 3 Dit blijkt bijvoorbeeld uit Engelse gegevens. Bij opgravingen in Exeter, aan de Engelse zuidkust, werden overblijfselen van 25 soorten zeevis aangetroffen; bij opgravingen in landsteden als Oxford en Northampton maar vier à vijf (A. Grant, 1988, *Animal resources*, in: G. Astill & A. Grant (ed.), *The countryside of medieval England*. Oxford, p. 149-187, vooral p. 172).
- 4 M. A. Aston, 1988. Medieval fish, fisheries and fishponds – forethoughts. In: M. Aston (ed.), *Medieval fish, fisheries and fishponds in England*. BAR British Series 182, p. 1-6.
- 5 D. E. van Drimmelen, 1987. *Schets van de Nederlandse rivier- en binnenvisserij tot het midden van de 20ste eeuw*. Nieuwegein, p. 47.
- 6 Veen, P. A. F. van & N. van der Sijs, 1989. *Etymologisch woordenboek; de herkomst van onze woorden*. Utrecht/Antwerpen.
- 7 R. A. Chambers & M. Gray, 1988. The excavation of fishponds, in: M. Aston (ed.), *Medieval fish, fisheries and fishponds in England*. BAR British Series 182, p. 113-135.
- 8 Typerend is in dit verband het boekje van Van Drimmelen. Hij gaat uitvoerig in op de ontwikkeling van de visjercultuur in Nederland vanaf ca. 1850. Voor de oudere perioden moeten we het doen met de opmerking dat er enige aanwijzingen zijn dat de kloosters in het oosten en zuiden des lands in de middeleeuwen beschikten over visvijvers en dat het daarbij waarschijnlijk om bewaarvijvers ging (Van Drimmelen, 1987, p. 50).
- 9 J. G. Hurst, 1988. Rural building in England and Wales; England, in: Hallam, H. E. (ed.), *The agrarian history of England and Wales, Vol. II, 1042-1348*. Cambridge, p. 854-930.
- 10 M. Aston (ed.), 1988. Medieval fish, fisheries and fishponds in England. BAR British Series 182.
- 11 R. Tannahill, 1988. *Food in history*. London, p. 40.
- 12 W. Koch, 1925. Die Geschichte der Binnenfischerei von Mitteleuropa, in: R. Demoll & H. N. Maier. *Handbuch der Binnenfischerei Mitteleuropas. Band IV. Lieferung 1*, p. 1-52d. Stuttgart, p. 11.
- 13 J. M. Steane, 1984. *The archaeology of medieval England and Wales*. London, p. 171-172.
- 14 Hurst, 1988, p. 885.
- 15 J. T. H. de Win, 1941. *De geschiedenis van Vaals*, p. 20. Wel is bij dergelijke beschrijvingen voorzichtigheid geboden: vaak was de beschrijving van landgoederen in oorkonden in hoge mate gestandaardiseerd. In dat geval betekent de beschrijving niet dat er bij Vaals visvijvers lagen, maar dat vijvers halverwege de 11e eeuw al een normaal onderdeel van een landgoed vormden.
- 16 Van Drimmelen, 1987, p. 46.
- 17 J. Andreška, 1984. Development of fish-pond culture in Bohemia, in: B. Gunda (ed.), *The fishing culture of the world; studies in ethnology, cultural ecology and folklore. Vol. I*. Budapest, p. 77.
- 18 Andreška, 1984; B. K. Roberts, 1968. Fish culture in sixteenth century Poland, in: *Agricultural History Review* 16, p. 161-163.
- 19 Enkele cijfers geven een indruk van de omvang van de visteelt in Bohemen. Op het hoogtepunt, in de 16e eeuw, moet dit gebied 25 000 vijvers hebben geteld, waarvan de grootste een oppervlakte had van liefst 900 ha. Tekennend voor het belang van de visteelt in dit gebied was het verschijnen van Janus Dubravs (Dubravius') boek 'De Piscinis' ('Over vijvers'). Dit vijfdelige standaardwerk, geschreven in de jaren 1535-1540, vatte alle toen bestaande kennis over het kweken van vis samen. Het werd gebruikt in heel Europa en in vele talen vertaald. Ondanks de afname in de 17e en 18e eeuw telde het gebied in 1786 nog 20 796 vijvers met een gezamenlijke oppervlakte van ruim 75 000 ha, meer dan de totale oppervlakte van Zuid-Limburg (Andreška, 1984, p. 83; Koch, 1925, p. 30).
- 20 A. Mayhew, 1973. *Rural settlement and farming in Germany*. London, p. 100-104.
- 21 E. Lavigne, (vert.) 1986. Kroniek van de abdij van Sint-Truiden; 1ste deel: 628-1138; vertaling van de Gesta Abbatum Trudonensium. *Maaslandse Monografieën* 43. Assen/Maastricht, p. 166-169. De vis werd geleverd door de proosdijen (dochterkloosters) van de abdij in de Haspengouw en in Teisterbant.
- 22 Lavigne, 1986, p. 171.
- 23 De kaart is gepubliceerd door J. Gerits, 1986. Bijdrage tot de geschiedenis van de riviervisserij in de Zuidelijke Nederlanden, in: *Ons Heem* 40, p. 53-59.
- 24 O. Rackham, 1986. *The history of the countryside*. London/Melbourne, p. 366.
- 25 J. E. Muntinga, 1946. *Het landschap Westervolde*. Groningen/Batavia, p. 61.
- 26 D. A. Hinton, 1990. *Archaeology, economy and society; England from the fifth to the fifteenth century*. London, p. 136-137.
- 27 C. Dyer, 1988. The consumption of freshwater fish in medieval England, in: M. Aston (ed.), *Medieval fish, fisheries and fishponds in England*. BAR British Series 182, p. 27-38.
- 28 H. Mann, 1961. Fish cultivation in Europe, in: G. Borgstrom (ed.), *Fish as food. Vol. I: Production, biochemistry and microbiology*. New York/London, p. 77-102.
- 29 A. J. L. Looijen, 1948. De Nederlandsche Heidemaaatschappij en haar bemoeiingen op visserij-gebied, in: *De Nederlandsche Heidemaaatschappij 60 jaar*, p. 152-168. G. A. Pennekamp, 1928. De Nederlandsche Heidemaaatschappij en de zoetwatervisserij, in: *Inleidingen gehouden en rapporten uitgebracht op het congres der Nederlandsche Heidemaaatschappij te Arnhem gehouden in juni 1928 ter gelegenheid van haar 40-jarig bestaan*. Wageningen, p. 90-102. P. T., 1906. De vischvijvers der Nederlandsche Heidemaaatschappij, in: *Het Leven*, p. 1104-1105.
- 30 Mann, 1961, p. 97.
- 31 H. C. Darby, 1977. *Domesday England*. Cambridge, p. 280.
- 32 D. Wilson, 1985. Moated sites. *Shire Archaeology* 44. Aylesbury, p. 21.
- 33 Mann, 1961, p. 77.
- 34 G. Markham, 1614, *Cheap and good husbandry*, geeft de volgende prachtige aanwijzingen: 'You shall dig your Pond not above eight foot deepe, and so as it may carry not above six foot of water. You shall pave all the bottomme, and bankes of the Pond, with large sods of Flotgrasse, which naturally growes under water, for it is a greater feeder of Fish; and you shall lay them very close together, and pinne them downe fast with small stakes and windings. You shall upon one side of the Pond, in the bottome, stake fast divers battens of Fag-gots of brushwood, wherein your fish shall cast their spawnne, for that will defend it from destruction; and at another end you shall lay sods upon sods, with grasse sides together, in the bottome of the Pond, for that will nourish and breed Eales; and if you sticke sharp stakes slant-wise by everie side of the Pond, that will keepe theeves from robbing them.'
- 35 *Winkler Prins encyclopedie*.
- 36 Rijksarchief Limburg, *Archief Huis Oost*, Inv.nr. 360.
- 37 Mann, 1961, p. 77-78.
- 38 B. K. Roberts, 1988. The re-discovery of fishponds, in: M. Aston (ed.), *Medieval fish, fisheries and fishponds in England*. BAR British Series 182, p. 9-16. In midden-Engeland bestonden de meeste complexen uit drie vijvers, hoewel het aantal sterk varieerde (M. A. Aston, 1982. Aspects of fishpond construction and maintenance in the 16th and 17th centuries with particular reference to Worcestershire, in: T. R. Slater & P. J. Jarvis, eds., *Field and forest; an historical geography of Warwickshire and Worcestershire*. Norwich, p. 257-280).
- 39 Andreška, 1984, p. 78-80.
- 40 Roberts, 1988.
- 41 Gerits, 1986.
- 42 M. J. H. A. Schrijnemakers, 1984. *Rode; de oudste nederzettingsgeschiedenis van het Land van Rode*. Maastricht, p. 26.
- 43 Mann, 1961, p. 78; Van Drimmelen, 1987, p. 49.
- 44 K. J. T. Janssen de Limpens, 1964. Geschiedenis der heerlijkheid Oost, in: *Publ. de la Soc. Hist. et Archéol. dans le Limburg* 100, p. 85-147.
- 45 D. Boen, 1948/49. De visvijvers der pastoorij, in: *Calmpthoutania* 1, p. 116-118. Gerits, 1986, p. 57-58; J. Vorsselmans, 1971. De pastoor: zijn vis! in: *Calmpthoutania* 23, p. 77-193.
- 46 Bijvoorbeeld bij de omgrachte boerderij Reygersburgh op Tholen (Kadastrale Atlas van Zeeland, *Serie Tholen 1*, *St. Maartensdijk/Scherpenisse/Stavenisse*, 1989, p. 15).
- 47 Looijen, 1948, p. 153.
- 48 J. H. M. Koten, 1989. Langdurige ruzie over een visrijke poel te Hommert, in: *Historie Schinnen, Jaarboek 1989*, p. 46-51.
- 49 Een voorbeeld is de vijver in Heythuysen (ten zuiden van Weert, prov. Limburg) die in 1622 werd gekocht door het klooster Sint-Elisabethsdal uit Nunhem. In 1716 heette de vijver Munnikenven of Cloosterven (K. Schutgens, 1979. Inventaris der archieven van het klooster Sint-Elisabethsdal te Nunhem 1240-1797. *Inventarisreeks Rijksarchief in Limburg, Maastricht* 18, p. 55). Het is echter ook mogelijk dat het klooster hier turf won.
- 50 Een dergelijke 'watertrap', die gedeeltelijk werd gevuld door gegraven 'sprengen', vormde in de 17e eeuw de basis voor het ontwerp van de tuinen bij kasteel Rosendaal bij Arnhem (vgl. H. W. M. van der Wyck, 1979. Het historische landschap van de oostelijke Veluwezoom en Rosendaal, in: Buurman, D. J. G., et al. *Acht zwerfstenen uit het Gelders landschap*. Arnhem, p. 71-116, vooral p. 88-100).
- 51 H. Mehring, 1934. Karpfenzucht, in: R. Demoll & H. N. Maier. *Handbuch der Binnenfischerei Mitteleuropas. Band IV, Lieferung 3*, p. 345-406. Stuttgart, p. 367.
- 52 A. Verhoeve & G. Larnoe, 1988. Landboeken; mogelijkheden en beperkingen voor historisch-geografisch onderzoek, in: *Tijdschrift van de Belgische Ver. voor Aardr. Studies* 57, p. 319-345.

- 53 S. van Aerschot, 1987. De abdij van Park in Heverlee, in: *Monumenten en Landschappen* 6, nr. 5, p. 49-57, 59. De abdij bestaat nog steeds en organiseert om de maand 'wonderbare visvangsten' voor de plaatselijke bevolking (id., p. 56).
- 54 G. Beex, 1964. Wat is een rijt? in: *Brabants Heem* 16, p. 26-29. T. I. Welvaarts, 1890. *Geschiedenis van Bladel en Netersel naar de archieven van Postel's abdij*. Eindhoven, p. 92.
- 55 Beex, 1964.
- 56 Andreška, 1984, p. 78-80.
- 57 M. A. Aston, 1985. *Interpreting the landscape; landscape archaeology in local studies*. London, p. 16. Zie ook Aston, 1982, p. 276-277.
- 58 Roberts, 1968.
- 59 R. Boddeke, 1978. Vissen & vissen; ervaringen van een visserijbioloog en sportvisser. 3e druk. Amsterdam/Brussel, p. 134.
- 60 Andreška, 1984.
- A. T. Clason, 1977. *Jacht en veeteelt van prehistorie tot middeleeuwen*. Haarlem.
- H. Nijssen & S. J. de Groot 1987. De vissen van Nederland. *Natuurhistorische Bibliotheek van de KNNV* 43. Utrecht.
- 61 De oudst bekende vermeldingen zijn te vinden in het stapelrecht van Naarden (1342) en in het tolrecht van Heusden (1357) (Boddeke, 1978, p. 23).
- 62 Boddeke, 1978, p. 24.
- 63 Van Drimmelen, 1987, p. 8. In Engeland stammen de oudste vermeldingen van karpers uit de 14e eeuw. Uit gegevens over de koninklijke keukens valt echter af te leiden dat de vissoort daar pas in de 16e eeuw regelmatig op het menu kwam (J. McDonnell, 1981. Inland fisheries in medieval Yorkshire 1066-1300. *Borthwick Papers* 60. York, p. 1).
- 64 De vroegste vermelding die wij in de literatuur aantreffen was de aankoop van jonge snoeken voor een vijver in Norfolk (Engeland) in 1273/74 (Rackham, 1986, p. 366).
- 65 Koch, 1925, p. 29.
- 66 Rackham, 1986, p. 366.
- 67 Mann, 1961, p. 78. Toch was de forel al wel belangrijk. De vijvers langs de Wittemer Allée, aangelegd in 1731, werden twee jaar later aangeduid als de 'forellen weijeren' (J. F. van Agt, 1983. *De Nederlandse monumenten van geschiedenis en kunst; geïllustreerde beschrijving uitgegeven vanwege de Rijkscommissie voor de Monumentenbeschrijving. De provincie Limburg; Zuid-Limburg uitgezonderd Maastricht; tweede aflevering: Vaals, Wittem en Slenaken*. 's-Gravenhage, p. 331).
- 68 Andreška, 1984, p. 87; Koch, 1925, p. 28; Rackham, 1986, p. 366. Daarnaast is wel beweerd dat de meerval in de 16e of 17e eeuw uit Oost-Europa is ingevoerd. Uit archeologisch onderzoek blijkt echter dat deze vissoort al in het Neolithicum in ons land voorkwam (W. Prummel, 1983. Excavations at Dorrestad 2; early medieval Dorrestad; an archaeozoological study. *Nederlandse Oudheden* 11. 's-Gravenhage/Amersfoort, p. 35).
- 69 Wilson, 1985, p. 42.
- 70 Rackham, 1986, p. 366; Wilson, 1985, p. 21.
- 71 Gerits, 1986, p. 56.
- 72 P. L. (indemans), 1987. Groot Bijgaarden; verhuur van de kloostervijvers (1399), in: *Eigen Schoon en De Brabander* 20, p. 94.
- 73 Rijksarchief Limburg, Archief Huis Oost, Inv.nr. 359. Op deze bron wees Pelzers (E. Pelzers, 1988. Aspecten van de zalmvisserij in Limburg en Gelderland in de negentiende eeuw, in: *Natuurhistorisch Maandblad* 77, p. 4-9). Van de vijvers van Oost (niet te verwarren met het huis Oost bij Breust) is verder weinig bekend. Ze bestonden in 1664 (Rijksarchief Limburg, Archief Huis Oost, Inv.nr. 372).
- 74 J. M. van de Venne, J. T. H. de Win & P. A. H. M. Peeters, 1967. *Geschiedenis van Hoensbroek*. Hoensbroek, p. 152-155.
- 75 L. Augustus, 1977. Kasteel Erenstein te Kerkrade en zijn bewoners in de 18e eeuw, in: *De Maasgouw* 96, kol. 65-79, 129-142.
- 76 Van de Venne et al., 1967, p. 257.
- 77 Roberts, 1968.
- 78 G. Astill, 1988. Fields, in: G. Astill & A. Grant (ed.). *The countryside of medieval England*, Oxford, p. 62-85. Een van de vijvers in het verdwenen dorp Wormleighton vertoont sporen van regelmatig ploegen (zogenaamde ridge-and-furrow). Volgens Hoskins (W. G. Hoskins, 1988. *The making of the English landscape. With an introduction and commentary by Christopher Taylor*, London, p. 117) dateren deze sporen waarschijnlijk uit de 16e of 17e eeuw.
- 79 J.-R. Pitte, 1986. *Histoire du paysage Français. Deel 1: Le sacré: de la Préhistoire au XVe siècle*. 2e ed. Paris, p. 113.
- 80 Looijen, 1948, p. 168.
- 81 Deze uitstekende topografische kaart van het gebied tussen Rijn en Maas is grotendeels in de jaren 1803-1813 samengesteld door Franse kartografen onder leiding van Overste Tranchot en tussen 1816 en 1828 voltooid door Pruisische officieren onder Von Müffling. De Zuidlimburgse bladen dateren van omstreeks 1806.
- 82 *Geomorfologische kaart van Nederland 1:50.000; blad 59 Genk/60 Sittard/61 Maas-tricht/62 Heerlen*. Wageningen/Haarlem, 1989.
- 83 W. Marres & J. J. F. W. van Agt, 1962. *De Nederlandse monumenten van geschiedenis en kunst; geïllustreerde beschrijving uitgegeven vanwege de Rijkscommissie voor de Monumentenbeschrijving. Deel V, de provincie Limburg; derde stuk, Zuid-Limburg uitgezonderd Maastricht; eerste aflevering*. 's-Gravenhage, p. 351.
- 84 J. Habets, 1891. Limburgsche wijsdommen, dorpscostumen en gewoonten, bevattende voornamelijk bank-, laat- en boschrechten. *Werken der Ver. tot Uitgave der Bronnen van het Oude Vaderlandsche Recht, Eerste reeks* 12. 's-Gravenhage, p. 323.
- 85 E. Ramakers, 1985. Notities omtrent Strijthagen, 15de-16de eeuw, in: *Land van Herle* 35, p. 181-196.
- 86 Van Agt, 1983, p. 329-331, 339, 357.
- 87 Augustus, 1977, kol. 70, 136.
- 88 Van Agt, 1983, p. 132.
- 89 Van Agt, 1983, p. 147.
- 90 C. J. Bond & R. A. Chambers, 1988. Oxfordshire fishponds, in: M. Aston (ed.). *Medieval fish, fisheries and fishponds in England. BAR British Series* 182, p. 353-370.
- 91 W. J. Krüll, 1985. Kasteelnamen uit het gebied van Terworm; bijdrage tot de toponymie van Heerlen, in: *Land van Herle* 35, p. 53-62.
- 92 A. Buter, 1985. *Langs de Geul*. Zwolle, p. 23.
- 93 In het buitenland is dit soms inderdaad het geval. Zo schreef Hurst (1988, p. 885-888) een aantal bladzijden over visvijvers in de *Agrarian History of England & Wales*.
- 94 Aston, 1988, p. 4. Een voorbeeld uit Oxfordshire illustreert de dateringsproblemen. Van de 135 vijversystemen die in dit gebied bekend zijn, zijn er 65 mogelijk middeleeuws, 29 post-middeleeuws en 31 van onduidelijke ouderdom. Uit schriftelijke gegevens zijn in dit gebied slechts 18 middeleeuwse vijvercomplexen bekend, waarvan een aantal bovendien is verdwenen of niet te lokaliseren.
- 95 In Engeland zijn sporen van vijvers gevonden bij een aantal verdwenen middeleeuwse dor-

pen. Een deel van die vijvers zal stammen uit de periode waarin het dorp nog bestond (M. A. Aston & T. Rowley 1974. *Landscape archaeology; an introduction to fieldwork techniques on post-Roman landscapes*. Newton Abbot, p. 149-155. Zie ook C. Taylor, 1983. The archaeology of gardens. *Shire Archaeology* 30. Aylesbury, p. 39, 52), hoewel andere pas nadien lijken te zijn aangelegd. Dit laatste is het geval in het dorp Wormleighton (Warwickshire), dat omstreeks 1500 werd verlaten. De reeks van vier visvijvers in de voormalige dorpsstraat zal pas nadien zijn aangelegd (M. W. Beresford & J. K. S. St Joseph 1979. *Medieval England; an aerial survey*. 2e ed. Cambridge, p. 53-54).

De Hollandse tuin

The Dutch Garden in the Seventeenth Century

Dumbarton Oaks Colloquium on the History of Landscape Architecture
XII, John Dixon Hunt, redactie *

Heel lang is de Hollandse tuinkunst van de zeventiende eeuw verguisd geweest. Men vond de geometrisch aangelegde Hollandse tuin te klein, te gekunsteld en vooral te vol. Het was begin achttiende eeuw in Engeland, waar de Hollandse tuin toen een zekere populariteit genoot, dat de kritiek op de Hollandse tuinkunst voor het eerst werd geformuleerd en mannen als Stephen Switzer en Alexander Pope een meer natuurlijke aanleg bepleitten, met als resultaat de Engelse landschapstuin. De furor die deze tuinstijl heeft gemaakt ging ten koste van de formele tuinkunst en heeft ook het negatieve beeld over de Hollandse tuin sterk beïnvloed. Dit beeld was zo hardnekkig, dat pas sinds de laatste decennia van deze eeuw de zeventiende-eeuwse Hollandse tuinkunst een serieus onderwerp voor kunsthistorisch onderzoek is.

Vooraf 1988 bleek voor de Hollandse tuin een vruchtbaar jaar, ook internationaal gezien. Toen was er in het kader van de herdenking van de 300ste verjaardag van de Glorious Revolution en de kroning van Willem III en Mary voor het eerst een grote overzichtstentoonstelling over de zeventiende-eeuwse Hollandse tuinkunst te zien, zowel in Nederland als in Engeland. Bij de tentoonstelling verscheen onder redactie van John Dixon Hunt en Erik de Jong een uitgebreide, wetenschappelijke catalogus: *The Anglo-Dutch Garden in the Age of William and Mary/De Gouden Eeuw van de Hollandse Tuinkunst*. Daarnaast zijn er nog twee boeken in het Nederlands uitgegeven: *In het gevolg van Willem & Mary. Huizen en tuinen uit hun tijd* door Stefan van Raay en Paul Spies en *De tuinen van Willem en Mary* onder redactie van David Jacques en Arend Jan van der Horst. Ook het jaarlijkse symposium van Dumbarton Oaks over landschapsarchitectuur was in 1988 aan de Hollandse tuinkunst gewijd. Eind 1990 is de neerslag hiervan in boekvorm uitgekomen onder de titel *The Dutch Garden in the Seventeenth Century*. Door deze uitgaven, die onderling overigens nogal verschillen, is het tot voor kort heersende negatieve beeld van de Hollandse tuin veranderd in een positief. De zeventiende-eeuwse Hollandse tuin blijkt een rijk fenomeen dat in de Westeuropese tuingeshiedenis een eigen plaats inneemt en ook invloed heeft doen gelden, niet alleen in het Engeland van Willem & Mary, maar ook daarbuiten.

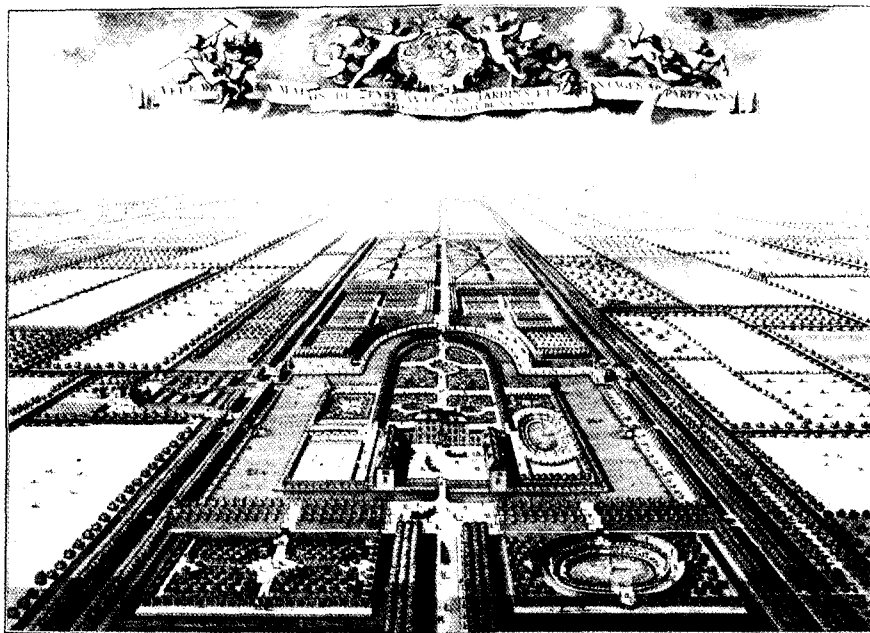
Het beeld van de Hollandse tuin komt het meest compleet naar voren in *The Anglo-Dutch Garden* en de recente uitgave van Dumbarton Oaks. Beide werken hebben duidelijk raakvlakken, al was het alleen maar omdat drie auteurs aan beide bundels hebben meegewerkt. Maar de werken vullen elkaar ook aan. Zo is in *The Dutch Garden* aandacht besteed aan het hof-dicht en de rol van Daniël Marot als ontwerper van tuinen, twee onderwerpen die in de catalogus slechts summier zijn behandeld. Andere facetten daarentegen, zoals botanie en horticu-ltuur zijn in de catalogus weer grondiger aangepakt. Ook vindt men hierin een bijdrage gewijd aan de decoratieve kunst onder Willem & Mary.

De Dumbarton Oaks uitgave is louter aan de tuinkunst gewijd. Het is een bundel van acht essays, die ieder een verschillend aspect van de Hollandse tuin onder de loep nemen. Zoals re-

dacteur John Dixon Hunt in zijn inleiding stelt, was het thema gekozen om diverse redenen, maar uitgangspunt was 1688, reden waarom men vooral de politieke rol van de tuinkunst onder Willem III wilde belichten. Dit werd in het bijzonder door de historicus K. H. D. Haley gedaan in zijn essay 'William III as Builder of Het Loo'. Haley schetst Willem III als 'a man with Europe in his blood': als protestant en kleinzoon van de Engelse koning Karel I politiek neigend naar Engeland, maar zoals de meeste tijdgenoten in cultureel opzicht georiënteerd op Frankrijk. Toch heeft de Hollandse cultuur de grootste invloed op Willem III gehad, die er een eenvoudige leefwijze op na hield en ook na zijn kroning zoveel mogelijk het hof probeerde te ontvluchten. De bouw van Het Loo op de Veluwe was dan ook vooral bedoeld voor ontspanning, voor het uitleven van twee van zijn passies: de jacht en de tuinkunst. Hoewel Het Loo geïnspireerd is op Franse voorbeelden, ademt het een Hollandse geest. Dit doet Haley concluderen, dat 'Het Loo was not really intended to rival Versailles'. Maar door dit te stellen gaat Haley voorbij aan het feit dat Het Loo voor Nederlandse begrippen uniek was: in schaal, maar vooral in decoratie en fonteinwerken. In Willems ogen heeft Het Loo wel degelijk met Versailles, dat hij alleen van prenten (!) kende, kunnen wedijveren. Zelf liet hij ook verschillende prentenseries van Het Loo maken, ongetwijfeld, zoals Erik de Jong in *The Anglo-Dutch Garden* aantoonde, om propagandistische redenen.¹

Ook De Jong heeft in zijn bijdrage aan de Dumbarton Oaks-uitgave de politieke betekenis van de tuinkunst aan het Hollandse hof benadrukt. Het is slechts één van de vele facetten van de bloeiende Hollandse tuincultuur uit deze periode. Zoals de titel van De Jongs essay 'For Profit and Ornament: The Function and Meaning of Dutch Garden Art in the Period of William and Mary, 1650-1702' aangeeft, zijn er meer kanten. Nut en vermaak was een belangrijk aspect zowel in de burger tuin als in de luthof, waar voor het tellen van bomen en het kweken van fruit een aanzienlijke plaats was ingeruimd. Dikwijls is er een samenhang tussen boerenbedrijf, horticu-ltuur en tuinkunst en vele buitenplaatsen zijn dan ook uit hofsteden ontstaan. Een voorbeeld is Zorgvliet, het buiten van Hans Willem Bentinck, een vriend van Willem III. Hier hadden bomen zozeer de overhand, dat een Engelse bezoeker zich liet ontvallen dat 'if the Productions of Art had been but half so plentiful as those of Nature, it would be one of the most charming Seats of the Universe' en hij maakte een vergelijking met Clingendael, 'the reverse of Zorgvliet, because their Art is much superior to Nature'.² Zorgvliet is een mooi voorbeeld van een organische ontwikkeling van een hofstede tot luthof.³ Clingendael werd daarentegen nieuw aangelegd volgens een harmonieus, symmetrisch ontwerp met een duidelijk assenstelsel.

Zorgvliet en Clingendael zijn twee van de talloze buitenplaatsen die in de tweede helft van de zeventiende eeuw aan rivieren, in de duinen of in

Afb. 1. D. Stoopendaal. Vue de la Maison de Zeyst avec ses Jardins, et Plantages appartenans à Monsieur le Comte de Nassau, ca. 1700 (Rijksarchief Utrecht) (uit: *The Dutch Garden in the Seventeenth Century*, blz. 23).

de polders zijn gesticht. De opkomst van de buitenplaats – het tweede huis – is een typisch Nederlands verschijnsel, dat De Jong in al zijn facetten belicht. Hij baseert zich hierbij op Jan van der Groen populair tuintractaat *Den Nederlandsen Hovenier* (1669), dat naast een overwegend praktisch gedeelte ook twee theoretische teksten bevat. Interessant is zijn lof op het landleven, dat hij naar voorbeeld van de Romeinse en de Nederlandse hofdichter 'het vermakelijkste, voordeligste, gezondste, ja menigmaal ook ... het saligste leven' noemt. De Jong legt uit: de ontwikkeling van de buitenplaats past in de verstedelijkte cultuur van de zeventiende eeuw, toen de mens zoveel mogelijk de stad ontvluchtte om in de onmiddellijke, landelijke omgeving tot rust te komen. De meeste buitens lagen inderdaad niet ver van de stad. Het is dan ook het Hollandse cultuurlandschap met zijn smalle kavels land en afwateringssloten dat dikwijls de aanleg van de buitenplaats heeft bepaald. Kenmerkend is de vaak rechthoekige plattegrond, de beslotenheid door de aanwezigheid van kanalen en windsingels en de kleinschaligheid. Ook een verdeling van de tuin in compartimenten is karakteristiek. Er is dan ook een groot verschil tussen de Hollandse tuinkunst en wat er op dit gebied elders in Europa was te zien. Zoals zoveel tijdgenoten oriënteerde men zich in Nederland op Frankrijk, maar men copieerde niet klakkeloos en bovendien slechts in onderdelen.

Dit laatste komt vooral tot uitdrukking in de tuindecoratie: vazen, beeldhouwwerk, grotten, fontein, latwerk en parterre-ontwerpen. Maar ook de Italiaanse tuinkunst was een inspiratiebron. Een voorbeeld zijn de tuinen van Johan Maurits van Nassau-Siegen in Kleef.

Er is nog een aspect waarin de Hollandse tuin zich onderscheidde: de botanie. De Nederlanders waren verwilde verzamelaars van *naturalia* en *artificialia*: planten, vogels, schelpen en gesteenten, aangevoerd door de VOC-schepen vanuit alle hoeken van de wereld. Allerlei zaken, die de rijke koopman of hoveling graag in zijn tuin tentoontelde.

Erik de Jongs essay is een uitgebreide versie van zijn publikatie in *The Anglo-Dutch Garden*. Opnieuw komt de Hollandse tuinkunst uit de tijd van Willem & Mary naar voren als een rijk fenomeen met vele facetten. Enkele hiervan zijn – in detail – door andere auteurs belicht.

Zo heeft Wilhelm Diedenhofen de verdiensten van de al eerder genoemde Johan Maurits van Nassau onderzocht en zich in zijn studie 'Belvedere', or the Principle of Seeing and Looking in the gardens of Johan Maurits van Nassau-Siegen at Cleves' met name op de rol van het *kijken* geconcentreerd. Dit impliceert niet alleen het *uitzicht* vanaf de verschillende heuvels en terrassen, maar ook het *zien* van talloze tentoongestelde kunstwerken.

Johan Maurits was een gedreven bouwheer, die vanaf zijn aanstelling in 1647 als stadhouder van Kleef tot aan zijn dood in 1679 voortdurend bezig is geweest met het verfraaien van de omgeving van de stad door de aanleg van tuinen en parken. Kenmerkend zijn de artificiële uitzichtheuvels met *vista's* op de wijde omgeving en de her en der in de parken opgestelde beeldhouwwerken. Zoals Diedenhofen op basis van veel nieuwe gegevens duidelijk maakt, hebben de uitzichtpunten vooral een meditatieve functie en zijn *vista's* en sculptuur symbolisch bedoeld. Zij tonen de prins als een man van *arma et litterae*, als een waakzaam vorst, die strijd én vrede brengt.

Dezelfde visie spreekt ook uit Johan Maurits' grootste scheppingen: het Amphitheater en de

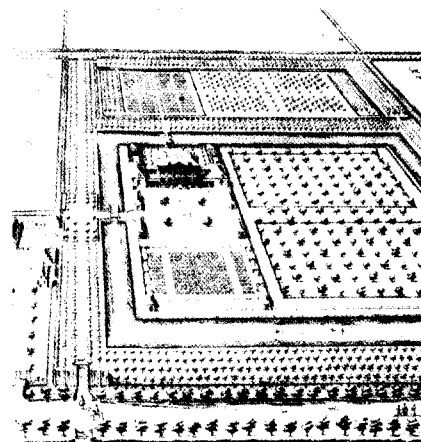
terrastuinen van het Prinzenhof. Maar het is vooral in zijn laatste project, zijn graf in Bergendal, dat de zienswijze van de prins zo mooi is samengevat: 'with its Roman monuments it is reminiscent of the exploits of his ancestors, but it is also a sign of 'Vanitas', of the transitoriness of things, and of death. But the path leads beyond the tomb to lasting glory in his plantations of trees and to a vision of the new life in Paradise'. Dat de Hollandse tuinkunst in de contemporaine ideologie en iconografie een rol van betekenis heeft gespeeld, heeft Wilhelm Diedenhofen in zijn voortreffelijke studie duidelijk bewezen.

Naast Johan Maurits van Nassau-Siegen hebben ook andere dilettanten aan de ontwikkeling van de Hollandse tuinkunst bijgedragen. Eén van hen was Hans Willem Bentinck, de latere 'Superintendent of the Royal Gardens' onder Willem III. In haar essay 'The Bentinck Garden at Sorgvliet' beschrijft Vanessa Bezemer-Sellers deze uitzonderlijke tuin. Zeker uitzonderlijk, maar niet 'French-inspired' zoals Bezemer aanvankelijk beweert.⁴ Er zijn weliswaar Franse invloeden aanwezig, maar het is toch beter te spreken van een 'Franco-Italiano-Dutch' tuinaanleg, iets wat ook Bezemer beaamt.

Zorgvliet, aangelegd vanaf 1675, was een spectaculaire tuin met voor die tijd ongewone afmetingen en gedecoreerd met op Franse voorbeelden geïnspireerde parterres, grotwerk en sculptuur. Andere ornamenten – bijvoorbeeld keizerbustes, afgietsels van de zuil van Trajanus en een reliëf – grijpen terug op klassieke Italiaanse modellen. Het reliëf is ontleend aan een prent in *Hyperotomachia Poliphili* (1499), een Italiaans boek dat veel invloed heeft gehad. Ook de magnifieke halfronde oranje, naar voorbeeld van het Amphitheater te Kleef is Italiaans van concept. Maar ondanks de grote schaal was Zorgvliet vooral Hollands in geest: besloten (door dijken en windsingels); geen assenstelsel, maar een tuindeling met compartimenten en veel, heel veel bomen. Typisch Hollands is ook de berceautuin, een onderdeel dat naar mijn idee teruggaat op de ontwerpen van Hans Vredeman de Vries (na 1587). Ook de grote verzameling exotische planten en vogels is kenmerkend voor de tuinkunst in de kringen van Willem & Mary.

Bezemers bijdrage bevat veel nieuwe gegevens, toch is naar mijn gevoel soms onzorgvuldig met deze gegevens omgegaan en zijn er iets te gemakkelijk conclusies getrokken. Een voorbeeld ter illustratie. Bezemer beweert – zonder referenties – dat Bentinck Frankrijk 'on various occasions' bezocht zou hebben. Mij is hier niets van bekend. Voor zover ik heb kunnen nagaan, is Bentinck maar eenmaal in Frankrijk geweest en wel in 1698. De 'French inspired' tuinonderdelen zijn dus vooral gebaseerd geweest op Frans prentwerk, dat Bentinck geregeld vanuit Parijs naar de Nederlanden liet opsturen.⁵ Rechtstreekse 'buitenlandse' invloeden zijn vooral ontleend aan de tuinen, die Willem III en Bentinck tijdens hun veldtochten (1675-1677) in de Zuidelijke Nederlanden hebben bezocht: Kleef en Enghien. Vooral dit laatste park heeft mijns inziens als inspiratiebron gefungeerd.⁶ Het is onmogelijk in dit bestek uitvoerig op Bezemers artikel in te gaan⁷, maar in het algemeen kan gezegd worden dat zij ondanks enkele onvolkomenheden een genuanceerd beeld heeft gegeven van een laat-zeventiende-eeuwse 'Liefhebbers'-tuin.

Eén van de weinigen die zich in Holland eind zeventiende eeuw professioneel met de tuinkunst heeft beziggehouden was de 'mathematicus'-architect Daniël Marot, de Franse Hugenoot. Vanaf 1685 als ontwerper van tuinen en inte-

Afb. 2. Pieter Post en Jan Mathys, *Vredenburg in de Beemster*, 1654 (Rijksarchief Noord-Holland) (uit: *The Dutch Garden in the Seventeenth Century*, blz. 22).

rieurs in dienst van Willem III werd hij de 'schep- per van de Hollandse Lodelijk XIV-stijl'. Een stijl, waarin volgens Florence Hopper, de auteur van 'Daniël Marot: a French Garden Designer in Holland', de invloed van de Franse ontwerpers Jean Le Pautre, Charles le Brun en Jean Bérain ver- werkt is tot een geheel eigen stijl. Kenmerkend zijn de vele arabesken, de *horror vacui* en de zwaar aangezette C-voluten, waarmee Marot vooruitloopt op de rococo. Er zijn ook typisch Hollandse elementen verwerkt als berceaus, lat- werk priëlen en naar Franse maatstaven veel flo- raal ornament in de parterres.

Over Marots praktische bemoeienis met de tuin- kunst is nog maar weinig bekend. Toch ziet Hopper op grond van stilistische overeenkom- sten in verschillende laat-zeventiende-eeuwse tuinontwerpen, zowel in Holland als in Engeland, de hand van Marot. Hoewel zijn invloed zonder meer aantoonbaar is, leveren stilistische over- eenkomsten alleen natuurlijk nog geen bewijs. De rol van Daniël Marot als daadwerkelijk ont- werper van tuinen moet dan ook nog verder on- derzocht worden. Florence Hopper heeft hier- voor met haar studie een goede aanzet gegeven.

Hebben de tot nu toe behandelde essays een meer algemene indruk van de zeventiende- eeuwse Hollandse tuin gegeven, twee bijdragen gaan ieder op een specifiek aspect in, te weten het hofdicht en de horticuultuur. Dit laatste onder- werp wordt behandeld door Carla Oldenburger- Ebbers in haar artikel 'Notes of Plants used in Dutch Gardens in the Second Half of the Seven- teenth Century'.

Alvorens tot het eigenlijke onderwerp over te gaan geeft Oldenburger eerst een schets van de stilistische ontwikkeling van de Hollandse tuin- kunst. Vooral 1685 blijkt een cruciaal jaar. Met de komst van Daniël Marot werden de parterres meer 'barok' en nam het verzamelen van exoti- sche planten vanuit alle toen bekende delen van de wereld enorm toe. Hiermee gepaard ging het ontwikkelen van de tropische kas, die vanaf die tijd naast broeikas en oranjeerij werd gebruikt. Welke de planten, bomen en struiken waren, die toen in de Nederlanden bekend waren en hun toepassing in de tuin licht Oldenburger toe aan de hand van het al eerder genoemde *Den Nederlandsen Hovenier*. In dit handboek onder- scheidt de auteur, Jan van der Groen, circa dui- zend verschillende plantsoorten en adviseert hij voor zowel moestuinen als boomgaarden een

specifieke indeling met een vaste plaats voor plant- en boomsoorten. De inrichting van een boomgaard bestond bij voorbeeld uit fruitbomen en bessenstruiken in combinatie met wijnstokken. Ook in de siertuin, waarvoor Van der Groen tweehonderd modellen geeft, hadden diverse planten een vaste plaats.

Carla Oldenburger heeft in haar bijdrage in kort bestek een schets gegeven van de vele facetten van de bloeiende horticulatuur uit de tijd van Willem & Mary. Naar mijn gevoel misschien wat al te beknopt, maar in *De tuinen van Willem & Mary*, waaraan Oldenburger ook heeft meege werkt, en in de bijdrage van Onno Wijnands in *The Anglo-Dutch Garden* kunt u meer vinden over deze botanisch zo interessante periode. Een evenzeer interessant aspect van de Hollandse tuinkunst is het hofdicht of 'tuingedicht'. Een literair genre, waarin reëel bestaande buitenplaatsen en het leven aldaar bezongen werden in het perspectief van het gelukzalige landleven: eenvoudig, deugdzaam en met speciale aandacht voor de natuur. In het Nederlandse hofdicht is deze natuurbeschouwing gekoppeld aan godsdienstig-moralistische bespiegelingen. Als genre is het hofdicht sterk bepaald door traditionele literaire conventies, maar het uitgangspunt is steeds de beschrijving van een reële tuin.

In dit opzicht verschilt Nederlands beroemdste hofdicht *Hofwijck* (1653) niet van andere gedichten uit het genre. Maar binnen de beperkingen van de traditie, zo leert ons Willemien de Vries in haar voortreffelijk essay 'The Country Estate Immortalized: Constantijn Huygens' *Hofwijck*', weet Huygens op meesterlijke wijze met het genre te spelen. Dit wordt geïllustreerd met een aantal geestige voorbeelden in een schitterende Engelse vertaling van A. F. Harms.

In haar analyse van *Hofwijck* heeft De Vries twee aspecten belicht waarover de geleerden van mening verschillen. De ene partij is van mening dat buitenplaatsen louter voor meditatieve en culturele doeleinden waren bedoeld, de an-

dere ziet het bezit van een buiten vooral als statussymbool. Huygens was zich van beide mogelijkheden bewust en heeft ze in zijn hofdicht verwerkt. Vooral de morele rechtvaardiging van zijn bezit – op geestige wijze verwoord door verschillende voorbijgangers (voor- en tegenstanders) – is subliem. Een passage die Huygens besluit met dat alleen aan God een oordeel toekomt. Een verrassend besluit, zoals heel *Hofwijck* vol verrassingen zit: tot lering en vermaak!

De laatste bijdrage is van John Dixon Hunt. In "But who does not know what a Dutch garden is?" *The Dutch Garden in the English Imagination* belicht hij de receptie van de Hollandse tuin in Engeland vanaf de tijd van Willem & Mary. Het citaat is ontleend aan het reisverslag van een Engelsman die in 1793 Nederland bezocht en de formele parterretuinen 'Dutch' noemde. 'Dutch' in de betekenis van formeel, stijf en ouderwets, een niet ongebruikelijke uitdrukking in de tijd, waarin de Engelse landschapstijl triomfen vierde.

Onjuist echter, wanneer we dit vergelijken met hoe de Engelsman in de zeventiende eeuw over de Hollandse tuin dacht. Toen was men vooral gefascineerd door het aspect van water: kanalen, de ligging aan rivieren en de paviljoens hieraan. Ook kleinschaligheid, opdeling van de tuin in compartimenten en ordelijkheid vielen de reizigers op, alsmede de vele in vorm gesnoeide boompjes en hagen. Het is dan ook wonder, dat het vooral 'Dutch fussiness and elaboration' waren 'that were registered'. Het is dit beeld van de Hollandse tuin dat hardnekkig bleek, ondanks de stijlveranderingen die de Hollandse tuinkunst onderging. De 'Dutch garden' werd een 'mythology' en een typering, die met de opkomst van de landschapstijl vooral negatief bedoeld was. Pas in de negentiende eeuw, toen historische tuinstijlen weer in de belangstelling kwamen, vond er een 'revival' plaats en werden er weer 'Dutch gardens' aangelegd: klein, propvol, met veel vormsnoei. John Dixon Hunt heeft in zijn essay dat, evenals

dat van Erik de Jong, een uitgebreide bewerking is van zijn bijdrage in *The Anglo-Dutch Garden*, een levendig beeld geschetst van de Hollandse tuin in de Engelse verbeelding.

De Engelsen mogen dan wel kritiek op de Hollandse tuin gehad hebben, maar het was vooral in Engeland dat de 'Dutch garden' een begrip was en nog steeds is. In Nederland is de Hollandse tuinkunst lange tijd onopgemerkt gebleven. De uitgaven van 1988 hebben daar verandering in gebracht: de Hollandse tuinkunst uit de Gouden Eeuw blijkt een fenomeen met een eigen karakter. De nieuwste uitgave van Dumbarton Oaks maakt dit fenomeen alleen nog maar rijker.

Marleen Dominicus-van Soest

* Dumbarton Oaks, Washington, D.C., 1990, 214 blz., \$ 50.00 ISBN 0-88402-187-4 te bestellen bij Dumbarton Oaks Publishing Service, P.O.B. 4866 Hampden Station Baltimore, MD 21211

Noten

- 1 *The Anglo-Dutch Garden* 1988, 146.
- 2 J. Shaw, *Letters to a Nobleman From a Gentleman traveling thro' Holland, Flanders and France* ..., London 1709, 24-25; geciteerd in M. Dominicus-van Soest, *Van hofstede tot lusthof. Zorgvliet onder Cats en Bentinck*, Doctoraal scriptie Vrije Universiteit, Amsterdam 1988, blz. 68 en in mijn bijdrage in *The Anglo-Dutch Garden* 1988, cat.nr. 44.
- 3 Dominicus-van Soest 1988 (noot 2).
- 4 Zie hiervoor en voor Zorgvliet in 't algemeen Dominicus-van Soest 1988 (noot 2) en mijn bijdragen in *The Anglo-Dutch Garden* 1988, cat.nrs 44-50, blz. 146.
- 5 Zie voor invloed van Frans prentwerk *The Anglo-Dutch Garden* 1988, cat.nr. 77.
- 6 Zie Dominicus-van Soest 1988, 50, blz. 61-62.
- 7 Op Bezemers bijdrage hoop ik later dit jaar in een artikel over Zorgvliet terug te komen.

Cees H. Goekoop – Op zoek naar Ithaka. Uitgave: Heureka, Weesp 1990. ISBN 90-6062-302-6.

Eind vorig jaar verscheen het inmiddels veelbesproken debuut van Cees Goekoop, *Op zoek naar Ithaka*. Dat de auteur tevens burgemeester van Leiden is, zal er zeker debet aan zijn geweest dat het werkstuk onmiddellijk de aandacht van een groot publiek toeviel. In Leiden was het boek binnen enkele dagen uitverkocht, en na Goekoops charmante optreden bij Adriaan van Dis bleek een tweede druk spoedig bereikt. Goekoop buigt zich over een oudhistorisch probleem waar geleerden vanaf de oudheid over zijn gestruikeld: de ware ligging van Ithaka, het vaderland van de listige Odysseus, wiens avontuurlijke thuiskeer na de val van Troje vereeuwigd is in de *Odyssee* van Homerus. De meest voor de hand liggende oplossing voor dit probleem lijkt een identificatie met het eiland dat ook nu nog Ithaka (ofwel Thiaki) heet, ten westen van het Griekse vasteland. De eilanden die hier nabij liggen, Leukas, Kephaliñië en Zante, zouden aldus corresponderen met de Homerische naburen van Ithaka: Doulichion, Samos en het houtrijke Zakynthos. Diverse elementen echter in de beschrijving van Homerus laten zich moeilijk rijmen met de situatie ter plekke, waarmee de twijfel gezaaid was in de harten der geleerden. Omdat echter de algemene ligging van Ithaka in de Ionische Zee acceptabel is, werd een schier eindeloze om-

draaiing van namen beproefd, met het effect van een stoelendans. In het kielzog van zijn beide grootouders, begeeft de Leidse burgemeester zich in dit circus van elkaar geheel of gedeeltelijk tegensprekende meningen, om tenslotte een eigen duit in het zakje te doen. Hiertoe worden alle passages die een aanwijzing bevatten over de ligging van Ithaka (48 stuks) verzameld en op een goudschaaltje gewogen. Dat Goekoop een fervent zeiler is, komt te pas: ook de situatie ter plekke wordt nauwgezet geconfronteerd met de sleutel-fragmenten. De uitkomst is nieuw en verrassend: Ithaka is te identificeren met het schiereiland Erissos dat de noordpunt van Kephaliñië vormt.

Door Ithaka de status van eiland te ontzeggen, doorbreekt Goekoop de impasse waar zijn voorgangers in verzand raakten. Een gewaagde stap wellicht, maar, zo betoogt de auteur met nadruk, in feite noemt Homerus Ithaka nergens een eiland (Grieks: *nésos*). Met de gangbare interpretatie van *amphi-alos*, 'door de zee omstroomd', weet Goekoop eveneens raad: door *amphi* de meer oorspronkelijke betekenis van 'beide' te geven (vergelijk Latijn: *ambo*), ontstaat een adjectief dat uitstekend op het schiereiland Erissos past: 'met aan weerszijde zee'. De conclusie waarmee de burgervader zijn speurtocht besluit, luidt dan ook: 'In het epos de *Odyssee* komt een

zeer consistent beeld van Ithaka tevoorschijn en dit beeld sluit tot in de details aan op de werkelijkheid van het landschap van Erissos en zijn omgeving'.

Geschreven voor een lekenpubliek, was het ook vooral deze groep die het boek wist te waarderen. Spoedig bleek namelijk dat kenners van de materie een aanzienlijk ongunstiger oordeel velden. Oud-historicus Bastiaan Bommeljé (NRC, 5-1-91) zette in een pagina-grote recensie de toon voor de kritieken die verder zouden verschijnen: Homerus is geen harde historische bron, en Goekoops studie is, bij ontkenning van dit gegeven, gedoemd tot niets te leiden. Ook zijn conclusie is het vermelden waard: Goekoop had zich een hoop moeite kunnen besparen. Tal van lezers, die zich vaak met academische titel kenbaar maakten, klommen vervolgen in de pen, en namen de burgemeester in bescherming tegen deze aantijgingen van de vakman: durft-ie wel! Goekoop zelf reageerde laconiek: 'Ik ben niet zo onder de indruk van de kritiek' (Het Nieuwsblad, 12-2-91).

Zowel de geïnteresseerde leek als de professionaal dienen zich in dit verband te realiseren dat Goekoop debuteert in twee hoedanigheden: hij is Conan Doyle en Sherlock Holmes tegelijk. Het boek kan (en moet) derhalve naar twee verschil-

lende maten beoordeeld worden: Goekoop als populair-wetenschappelijk schrijver, en Goekoop als wetenschappelijk speurder. Wat de auteur zelf betreft: door de degens te kruisen met historici gaat hij vrijwillig een discussie aan; de spelregels daarbij zijn, dat eventuele kritieken op inhoudelijke gronden worden weerlegd. Historische of archeologische studies zijn er legio, maar in de regel niet bereikbaar voor het geïnteresseerde publiek. Een groot gemis, want er leeft een brede belangstelling voor de oudheid. De Griekse voorgeschiedenis neemt hierbinnen geen willekeurige plaats in: men denke maar aan het succes van de documentaire *Op zoek naar de Trojaanse Oorlog* (met bijgaande Teleac-cursus en boek!), of de tentoonstelling *Schliemanns Troia* (Ruhrlandmuseum te Essen), waar de schat van Priamos in facsimile te bewonderen is.

Goekoop zet zijn speurtocht uiteen juist voor deze groep, en het succes dat hij scoort met dit toch tamelijk scholastische onderwerp, bewijst de gave van zijn pen. De lezer wordt warm onthaald met een goed leesbare samenvatting van beide Homerische epen; dan volgt een vermakelijke wandeling langs de dwaalwegen der voorgangers, verrijkt met een curriculum vitae van de antieke geograaf Strabo, van Schliemann, en vele anderen; vervolgens worden alle bewijspasages volledig en in vertaling gepresenteerd, waarna wij met Goekoop de steven wenden tot Erisos. Een prijzenswaardige opzet, die voorkomt dat de geïnteresseerde, maar niet-professionele lezer halverwege moet afhaken door de dorheid van de materie of door gebrek aan specialistische voorkennis. Dat deze lof naar de outsider Goekoop een ondubbelzinnig verwijt inhoudt naar professionals in het terrein, moge duidelijk zijn. Veel te weinig beoefenaars van de historische disciplines zijn zich ervan bewust dat niet alleen in eigen kring belangstelling bestaat voor een goede wetenschappelijke speurtocht. Wie de schoen past, trekke hem aan! En zo geraken wij aan de wetenschappelijke kwaliteiten van het gebodene. Kan Goekoop zich in dit terrein meten met Sherlock Holmes? Het is voor Goekoop bepaald geen geluk geweest dat zijn studie gelijktijdig moest verschijnen met het nonsens-boek van Iman Wilkens *Where Troy Once Stood*. De meeste recensenten sloegen de twee vliegen in één klap, daar beide auteurs zich presenterden als autodidacte Homerus-kenners. Om Goekoop recht te doen, is het beter ieder vergelijk tussen beiden te laten varen. Liederen als Wilkens plegen hun ultieme oplossing aan de man te brengen door hoofdschuddend al wat voordien aan wetenschappelijks is beweerd tot een dwaalspoor te verklaren. Goekoop onderscheidt zich in dit opzicht door zijn wetenschappelijke aanpak van het probleem. Zijn *Forschungsgeschichte* bewijst dat hij zich zeer grondig heeft ingelezen in de Ithaka-problematiek. Nauwkeurig zet hij de belangrijkste theorieën van zijn voorgangers uiteen, en geeft aan waarin deze tekort schieten; vervolgens zoekt hij een clou die anderen gemist hebben, vindt deze ook ('Ithaka is geen eiland'), en onderbouwt de daaruit voortvloeiende theorie met intern consistente argumenten.

Toch openbaart zich juist hierin de grote zwakte van zijn onderzoek. Door *in medias res* te duiken, en de ligging van Ithaka als geïsoleerd probleem te behandelen, heeft Goekoop in feite de belangrijkste clou gemist: de aloude, beruchte Homerische kwestie. Hoezeer hij zich verkeken heeft op deze overkoepelende, en daardoor onlosmakelijk verbonden problematiek, blijkt reeds bij aanvang. Na een misleidend vereenvoudigd

exposé over de persoon van Homerus – in de oudheid circuleerden er al zeven verschillende biografieën – stelt Goekoop zonder duidelijk argument dat de dichter in Ithaka zijn eigen vaderland beschrijft. Opmerkingen als 'Het is logisch dat Homerus aan de ruïnes van het paleis van Odysseus een bezoek heeft gebracht' doen ieder die met de materie vertrouwd is, huiveren. Zijn onbekendheid met de Homerische kwestie leidt al spoedig tot een ernstige misrekening. Want niet de ontcijfering van de Myceense Lineair B tabletten (ca. 1200 v. Chr.) – die nauwelijks bevestiging van de Homerische berichten bleken te bevatten – was de reden dat het Ithaka-onderzoek na de tweede wereldoorlog in de ijskast belandde (p. 57-59). Het was een historische doorbraak in de *Homerische Frage*, die impliciet het tobben over de 'ware' locatie van Ithaka tot een non-probleem maakte. Overtuigend is toen aangetoond dat de Homerische versregels zijn opgebouwd uit een enorm aantal standaardomschrijvingen, dichterlijke lego-stenen zou men kunnen zeggen, waarmee beroeps-rhapsoden eindeloos konden improviseren op een oude, mogelijk zelfs Myceense verhaalsof. Door het gebruik van deze pasklare frasen werd het mogelijk zeer lange gedichten door te geven in een maatschappij die het schrift had verloren. De consequentie is evenwel dat de epen geen vaste vorm hadden: iedere voordracht leverde immers een nieuwe versie op. Uit de achtste en zevende eeuw v. Chr., toen het schrift zijn rentrée maakte, kennen wij tenslotte enkele van dergelijke rhapsoden bij name. Ze hadden zich bekwaamd in een 'eigen' verhaalsof, die inmiddels eeuwen van ontwikkeling achter de rug had. Populaire thema's waren heroïsche, en dus didactische, verhalen over het beleg van een stad (niet alleen Troje: het beleg van Thebe vormde een soortgelijke cyclus), of de tragische thuiskeer van een held uit deze strijd (een epos met Agamemnon in de hoofdrol is uit toespelingen bekend). Tenuitend van deze viel de dichter Homerus op door zijn kwaliteit: dat de (enorme) epische cyclus vrijwel volledig verloren is gegaan, danken wij helaas aan zijn succes. . .

De doordachte compositie van Homerus' werk heeft wel eens doen vermoeden dat de dichter, bijvoorbeeld aan het eind van zijn leven, een literaire versie heeft vervaardigd. Uit historische bronnen is evenwel bekend dat een normtekst van de Ilias en Odyssee pas in de zesde eeuw v. Chr. is vastgelegd, toen de epen werden geïntroduceerd op het Panathenaeën-festival. Gedurende eeuwen bleven er echter nog (geschreven) varianten in omloop, zoals blijkt uit papyrus-fragmenten. En door wie, of hoe vaak, de tekst ook geredigeerd mag zijn (Alexandrijnse geleerden!), het blijft onloochenbaar dat in de Ilias en Odyssee tot op heden zo'n 25.000 epische formules herkenbaar zijn gebleven! Er is dus goede grond voor de huidige visie dat de woorden van Homerus niet op een goudschaaltje gewogen kunnen worden. Dit bezwaar raakt *niet* alleen de historiciteit van berichten over de Myceense wereld, zoals Goekoop in reactie op zijn critici stelt, maar evengoed de Homerische landschapsbeschrijvingen. De aard van de epische compositie, het gebruik van vaste formules dus, vormt immers in zichzelf een belemmering voor het loepzuiver omschrijven van bestaande locaties. Enige feitelijke onjuistheden in de beschrijving van Ithaka hoeven ons om die reden niet onmatig te verontrusten. Daarbij, de identificatie van het eiland Thiaki met het Homerische Ithaka stamt niet van vandaag of gisteren: in de zgn. Loilos-grot, op de noordpunt van Thiaki, is archeologisch en epigrafisch een cultus aangetoond die vanaf de negende

eeuw v. Chr. tot in de vroege Keizertijd heeft bestaan; uit de Hellenistische tijd en later dateren hier wijgaven gericht aan Odysseus en de nymfen. Het lijkt mij significant dat de inwoners van Kephaliñi, die hun eiland toch minstens zo goed kenden als Goekoop, deze aanspraak nooit hebben bevochten. De trefzekere beschrijving van Erisos was voor hen blijkbaar minder evident dan voor Goekoop!

Maar laten wij tenslotte eens in de huid van Goekoop kruipen. Wij veronderstellen dan dat Homerus zelf, of wellicht één van de latere redacteurs van de tekst, ondanks de beperkingen van de epische formules, getracht heeft zo goed mogelijk de geografie van Ithaka te beschrijven. Hoe sterk zijn in deze situatie Goekoops argumenten voor een locatie van Ithaka op Erisos? Zijn visuele identificatie van Homerische beschrijvingen moeten we dan buiten beschouwing laten: het feit dat iedere Ithaka-vorser zijn eigen nymfengrot e.d. heeft ontdekt, geeft de relatieve waarde van dergelijke observaties aan. Ter vergelijking, de gedetailleerde geografische beschrijving die Plato van Atlantis geeft, is als sluitend bewijs aangevoerd voor een identificatie met onder meer Spitsbergen, Ceylon, Madeira en Santorini. De betrouwbaarheid Homerus' windrichtingen en vaarindicaties is evenzeer relatief: ik mag er graag op wijzen dat, in 1879, de geleerde Théophile Cailleux met dezelfde zelaanwijzingen Ithaka in Iberië kon thuisbrengen.

We zullen ons daarom richten op Goekoops trouwaille die hem op het spoor van Erisos bracht: Ithaka is geen zelfstandig eiland. Dat Homerus Ithaka nergens een eiland (*nēsos*) noemt, lijkt een sterk argument. De onhoudbaarheid van deze *e silentio* redenatie blijkt evenwel uit een steekproef met eilanden waarvan noch de ligging, noch het eilandzijn ter discussie staat. Kreta, bijvoorbeeld, of Lesbos, worden evenmin door Homerus als *nēsos* aangeduid, zoals wij ook niet altijd van 'het eiland Corsica' spreken. . . Twee Homerische passages die Ithaka wél met het begrip *nēsos* verbinden (Od. IV, 607-8 en Od. XIII, 95-97), worden resp. foutief en weinig overtuigend verklaard. Ongeveer hetzelfde betoog geldt voor *amphi-alos*. De vertaling van Goekoop 'met aan weerszijden zee' is zeker mogelijk – Korinthe wordt door Xenophon eveneens zo aangeduid, met de verwante betekenis 'aan twee zeeën gelegen' –, maar niet zaligmakend. Het adjectief wordt, buiten Homerus, wel vaker gebruikt, en dan bij echte eilanden. Goekoops stelling dat het 'in zijn algemeenheid onjuist' is om *amphi* met 'rondom' te vertalen, verraadt zijn beperkte kennis van het oud-Grieks.

Zo zien we dat er, zelfs binnen de (te) nauwe grenzen Goekoops Ithaka-onderzoek, kritische kanttekeningen geplaatst moeten worden. De argumenten zijn wel verdedigbaar, en tot op zekere hoogte plausibel, maar hebben beslist niet die doorslaggevende bewijskracht die Goekoop ze toekent.

Deze beschouwing over *Op zoek naar Ithaka* laat zich kort samenvatten. De tweevoudig debuterende burgemeester krijgt een tien voor schrijven; voor wetenschappelijk onderzoek een stuk minder, maar toch zeker geen onvoldoende: daarvoor heeft hij teveel wetenschappelijke potentie getoond. Het is te betreuren, en niet alleen voor de lezer, dat deze talentvolle amateur-historicus verzuimd heeft zijn queeste in een vroeger stadium aan een vakman voor te leggen. Parafraserend op de harde woorden van Bommeljé luidt mijn conclusie: Goekoop had zich een hoop kritiek kunnen besparen.

Demetrius J. Waarsenburg

Ivo Adriaenssens, *De Vlaamse Opera: van de grondvesten tot de tempel*, [Brussel]: [Koning Boudewijnstichting] 1990 (ISBN/ISSN: 90-5130-060-3).

Johan van de Beek, red., *Architectuurgids Groningen 1900-1990*, Groningen: Wolters-Noordhoff, 1990 (ISBN/ISSN: 90-6293-115-1).

Beken en beekdalen in Zuid-Limburg; de betekenis van de Zuidlimburgse beken en beekdalen voor natuur, landschap en cultuurhistorie, nu en in de toekomst, Maastricht: Natuurhistorisch Genootschap in Limburg, 1990 (ISBN/ISSN: 0374-955X).

Bert van Bommel, *Binnenstadsonderzoek Vlaardingen. Onderzoek naar de historische waarde van de binnenstad van Vlaardingen: bijdrage aan het beleid van stadsherstel*, Vlaardingen 1990.

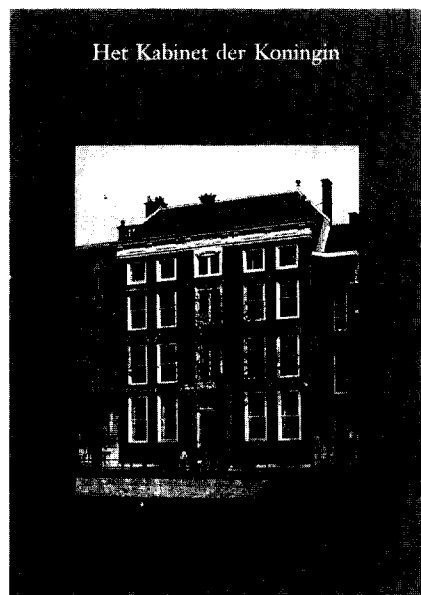
Hans Bonke, *Vallende schoorstenen, verdwenen fabrieken, industriële archeologie in Amsterdam*, Amsterdam, Stadsuitgeverij, 1990 (ISBN/ISSN: 90-6274-046-4).

Cassandra Bosters, met bijdragen van Marie-Thérèse van Thoor en Wilma Visser, *Ontworpen voor de Jaarbeurs; 75 jaar Koninklijke Nederlandse Jaarbeurs*, Zutphen/Utrecht; Walburg Pers/Centraal Museum Utrecht, 1991 (ISBN 90-6011-746-8).

Frans van Burkom, *Michel de Klerk, bouw- en meubelkunstenaar (1884-1923)*, Rotterdam 010, 1990 (ISBN/ISSN: 90-6450-109-2).

G. A. Coert, *Stromen en schutten, vaarten en voordren: geschiedenis van de natte waterstaat in Drenthe 1291-1988*, Meppel: Boom 1991 (ISBN/ISSN: 90-6009-980-X).

N. Cramer e.a., *Het Kabinet der Koningin: geschiedenis van het Instituut en het huis aan de Korte Vijverberg*, 's-Gravenhage: Gemeente 's-Gravenhage, 1991, VOM-reeks 1991, nr. 3 (ISBN/ISSN: 90-73166-06-3). (zie het bericht aan het eind van deze rubriek).

Het Kabinet der Koningin

Ronald Elward, Peter Karstkarel, Stinsen en states: adellijk wonen in Friesland, Drachten: Friese Pers Boekery, 1990 (ISBN/ISSN: 90-330-0234-5).

M. A. W. Gerding [et al.] (red.), *Geschiedenis van Meppel*, Meppel: Boom 1991 (ISBN/ISSN: 90-6009-978-8).

E. J. van Ginkel, J. R. Magendans, *De archeologie van Den Haag*, 's-Gravenhage: Gemeente 's-Gravenhage, Dienst Stadsbeheer, 1991 (ISBN/ISSN: 90-73166-05-5).

J. J. W. Goudeau, *Kerken in Noord-Holland 1800-1940: provinciale monumenten Noord-Holland*, Haarlem: Provinciaal Bestuur van Noord-Holland, 1991 (ISBN/ISSN: 90-72624-22-X).

J. L. Kool-Blokland, *De zorg gewogen: zeven eeuwen Godshuizen in Middelburg*, Middelburg: Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen, 1990 (ISBN: 90-70534-16-9).

Donald Lambert, Jaap Margry, Wolf Schijns, *Balans tussen architectuur en stedenbouw. Ontwikkelingen in Noord-Brabant en Nederland tussen 1950 en 1990*, 's-Hertogenbosch, Polis, 1990 (ISBN/ISSN: 90-72295-02-1).

Robert van Lit, *Den Haag in de jaren dertig*, Zaltbommel: Europese Bibliotheek, 1990 (ISBN/ISSN: 90-288-4985-8).

Juliette Roding, Christiaan IV van Denemarken (1588-1648): architectuur en stedenbouw van een Luthers vorst: een wetenschappelijke proeve op het gebied van de letteren, in het bijzonder de kunstgeschiedenis, Alkmaar: Cantina Architectura, 1991 (ISBN/ISSN: 90-73717-01-9).

Maurits van Rooyen (eindred.), *Stenen des tijds: historische stadstypen in de Nederlanden*, Utrecht: Terra, 1990 (ISBN/ISSN: 90-6533-237-5).

A. P. E. Ruempol en A. G. A. van Dongen, *Pre-industriële gebruiksvoorwerpen / Pre-industrial Utensils 1150-1800*, [Rotterdam]: Museum Boymans-van Beuningen, 1991 (ISBN/ISSN: 90-6707-252-4).

Ruimte voor Architectuur. Nota architectuurbeleid, uitgave van de ministeries WVC en VROM, Den Haag 1991 (SDU; ISBN 90-399-0025-6).

Arnold van der Valk, *Het levenswerk van Th. K. van Lohuizen 1890-1956: de eenheid van het stedenbouwkundige werk*, Delft: Delftse Universitaire Pers, 1990 (ISBN/ISSN: 90-6275-640-9).

J. P. Vredenberg, *Eene seer gesoigneerde burgerlijke opvoeding: het Burgerweeshuis te Arnhem 1742-1856*, Arnhem: Gemeentearchief Arnhem, 1990 (ISBN/ISSN: 90-70220-22-9).

Watertorens in Noord-Holland: provinciale monumenten Noord-Holland, Haarlem: Provinciaal bestuur van Noord-Holland, 1991 (ISBN/ISSN: 90-72624-23-8).

Welstand en stadsbeeld, [Dienst Bouwen en Wonen 's-Gravenhage], [Den Haag]: [Gemeente Den Haag, Dienst Bouwen en Wonen], 1990.

'Het Kabinet der Koningin; geschiedenis van het instituut en het huis aan de Korte Vijverberg', VOM-reeks 1991, nummer 3

Sinds 1984 verzorgt het Monumentenbureau van de gemeente 's-Gravenhage – na een recente reorganisatie de Hoofdafdeling Monumentenzorg van de Dienst Ruimtelijke en Economische Ontwikkeling geheten – de zogenaamde VOM-reeks. In de vrij korte tijd van zijn bestaan werd deze reeks een begrip voor allen, die betrokken zijn bij en geïnteresseerd zijn in de archeologie en de monumentenzorg in Den Haag. Aanvankelijk waren de publikaties gratis verkrijgbaar, doch door het groeien in omvang en gedegenheid kwam daaraan een einde en moeten wij er wat voor betalen. Ik zeg met nadruk 'wat', want de delen – deeltjes kan men niet meer zeggen – in de reeks zijn nog steeds, voor wat zij bieden, laag geprijsd.

Na de publikaties 'Sprekende muren, die verstommen; de geschilderde muurreclames in Den Haag' en 'De archeologie van Den Haag; deel 1: de prehistorie' verscheen in maart van dit jaar als derde uitgave het omvangrijkste VOM-boekwerk: in 224 bladzijden wordt ter gelegenheid van het feit dat dit jaar het Kabinet der Koningin in zijn huidige opzet 150 jaar bestaat en bijna de helft van die periode is gehuisvest in het pand Korte Vijverberg 3 een monografie aan instituut en huis gewijd.

Een keur van deskundige auteurs staat borg voor een zeer interessante inhoud. Prof. dr N. Cramer behandelt met medewerking van mr A. H. Bussemaker en drs M. A. Rouw de geschiedenis van het Kabinet. In dit hoofdstuk komen ampel de elkaar opvolgende directeuren vanaf mr A. G. A. Ridder van Rappard tot aan de onlangs afgetreden directeur jhr mr W. H. D. Quarles van Ufford aan bod. Opmerkelijk in deze beschrijving van het instituut is de vermelding van de controverse, die zich nog maar vrij onlangs voerde tussen de Minister van CRM, later WVC, en de Algemene Rijksarchivaris mr A. E. M. Ribberink enerzijds en mejuffrouw mr F. M. de Graaff, directeur van het Kabinet van 1968 tot 1984, anderzijds over het overbrengen van de archieven van het Kabinet naar het Algemeen Rijksarchief. De visie van het ministerie, dat deze archieven, voor zover zij ouder zijn dan 50 jaar, op grond van de bepalingen van de Archiefwet hun plaats dienden te krijgen in het ARA, prevaleerde tenslotte en onder het directeurschap van de heer Quarles werden deze archieven naar het ARA overgebracht.

De bewoners en de eigenaren van het pand Korte Vijverberg 3 worden beschreven door drs C. J. J. Stal. De eerste bewoner van het in 1635 gereed gekomen pand, waarvan de architect niet bekend is, was het lid van de Hoge Raad, Reynier Pauw. Zijn kleinzoon Joan Pauw (een zoon van Diederik Pauw, wiens tweede huwelijk in 1653 met Cats' dochter Elisabeth, de weduwe van Cornelis Musch, veel opzien baarde) verkocht het huis in 1703 aan Agneta de Graeff, die het op haar beurt in 1711 aan haar aange trouwde neef Johan van Schuylenburch overdeed. Deze eigenaar gaf het huis in 1724 zijn huidige aanzien. Zijn broer, Cornelis, was de bouwheer van het pand Lange Vijverberg 8, thans (en al sinds vele jaren) de residentie van de Duitse ambassadeur. Deze bouwactiviteiten zeggen iets over de rijkdom van de familie Van

Schuylenburch. In 1735 werd de Haagse burgermeester Hendrik van Slingelandt de eigenaar, die nog enige verfraaiingen in het interieur aanbracht. In 1805 verwierf dr Petrus Jacobus Groen van Prinsterer het huis, dat hij al sinds 1797 bewoonde. Diens zoon, mr Guillaume Groen van Prinsterer mag wel de bekendste bewoner van het huis worden genoemd. Hij overleed in 1876 in de schilderijenkamer links van de ingang. Van 1882 tot 1902 was de rechtbank erin gevestigd en in 1913 betrok het Kabinet der Koningin het pand.

De bouwgeschiedenis wordt behandeld door mevrouw ir H. C. Brouwer. Haar slotconclusie luidt: 'Het huis Korte Vijverberg 3, gebouwd in de 17de eeuw en op gelukkige wijze getransformeerd in de 18de eeuw, behoort tot de fraaiste patriciërswoningen in ons land. De waarde van het pand als historisch monument wordt in niet geringe mate verhoogd door het feit, dat het sinds de verbouwing omstreeks 1724 bijna ongeschonden tot ons is gekomen'. Mevr. prof. dr C. W. Fock beschrijft het interieur, waarbij zij in het bijzonder aandacht besteedt aan de stucwerkdecoratie, die, aldus mevrouw Fock in zo'n verrassend complete vorm bewaard is gebleven. Mevrouw Fock is van mening, dat de stucwerker iemand moet zijn geweest uit de onmiddellijke omgeving van Giovanni Batista Luraghi, die

werkzaam is geweest in het Huis Schuylenburch aan de Lange Vijverberg. Wie het geweest is, durft mevrouw Fock niet met zekerheid te zeggen. Er zou gedacht kunnen worden aan Josef Bollina, van wie in twee huizen in Delft werk bewaard is gebleven.

Drs Ch. Dumas is de schrijver van het aan het beeldhouwwerk en schilderijen gewijde hoofdstuk. Zowel de behangschilderingen met landschappen als de vogelstukken, de grisailles en de bloemstukken komen uitvoerig aan de orde. Ook schenkt hij aandacht aan de schilderijenverzamelingen van Van Schuylenburch en Van Slingelandt. Een negental bijlagen, een verklarende lijst van bouwkundige en andere termen en een register completeren deze publikatie, die overvloedig is voorzien van afbeeldingen in kleur en zwartwit. Ook het notenapparaat bij de verschillende bijdragen is overvloedig en doet het belang van deze publicatie alleen maar toenemen.

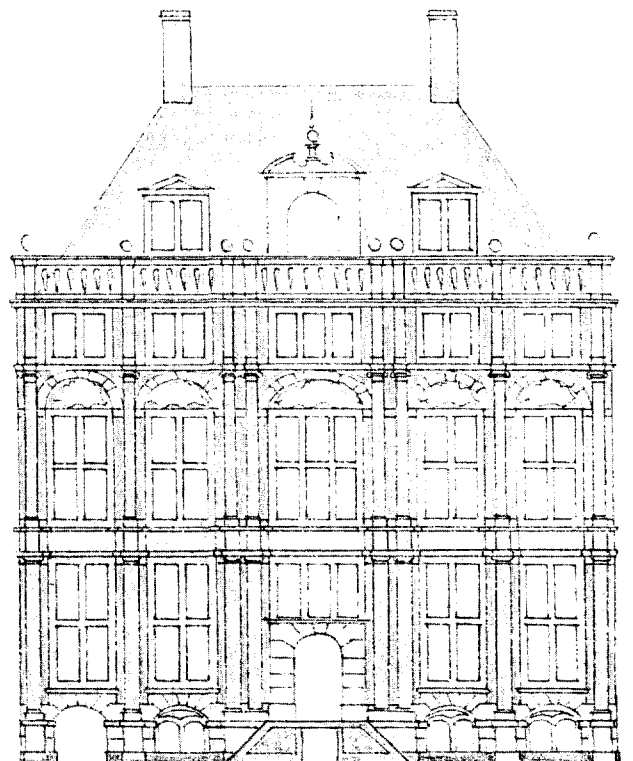
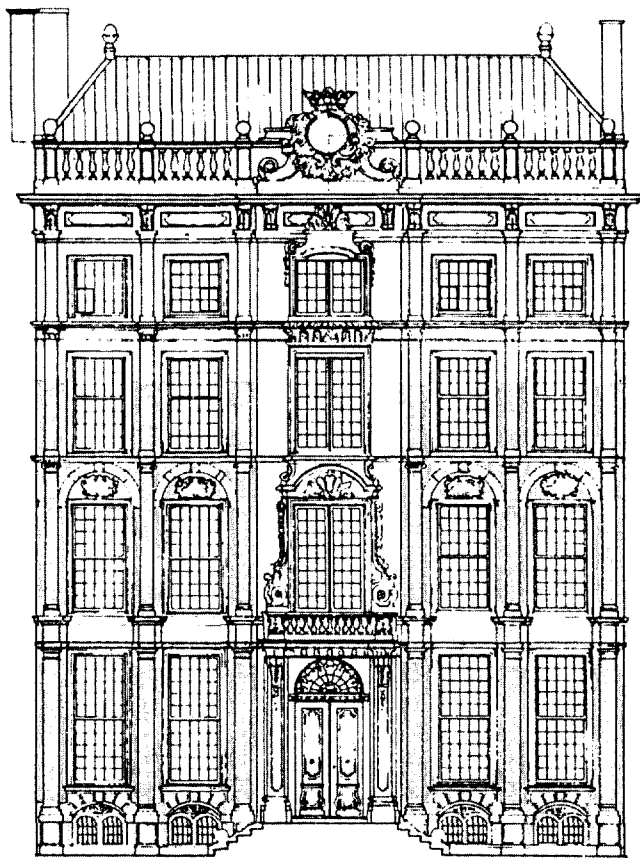
Sinds 1912 verschijnt van rijkswege de Geïllustreerde Beschrijving van de Nederlandse monumenten van geschiedenis en kunst. In deze reeks, die thans ruim dertig delen omvat, werd nog nimmer de aandacht op Den Haag gericht. In het kader van de VOM-reeks wordt thans gelukkig enigszins in deze toch wel opmerkelijke lacune voorzien. Ook aan het Huis Schuylen-

burch werd nog niet zo lang geleden een publikatie gewijd. Het zou te wensen zijn, dat thans in het kader van de monumentenbeschrijving van rijkszijde ook eens een Haags onderwerp centraal zou worden gesteld en waaraan ware dan eerder te denken dan aan het Binnenhof-complex, dat immers rijkseigendom is.?

Moge het goede en fraaie voorbeeld, dat het Haagse Monumentenbureau nu al een aantal malen heeft gegeven, de rijksoverheid ertoe aansporen dit met voortvarendheid te volgen. Een aantal Haagse monumenten wacht daar met smart op!

De boeiende en fraai uitgevoerde beschrijving van 'Het Kabinet der Koningin' verdient het ten volle onder de aandacht van velen te komen. De prijs – f 29,50 – kan geen belemmering zijn. Het boek is verkrijgbaar bij het Gemeentelijk Informatiecentrum aan de Groenmarkt en het Haags Historisch Museum, Korte Vijverberg 7 te 's-Gravenhage.

G. van Herwaarden

Reconstructie van de 17de-eeuwse gevel van Korte Vijverberg 3. Links de huidige voorgevel waarin aangeduid de 17de-eeuwse delen; rechts de reconstructie. Tek. mw. ir. H. C. Brouwer (afb. 79, blz. 97, van de publicatie).

DE NEDERLANDSE TUINENSTICHTING

Door veranderde smaak, maar vaak ook door onwetendheid zijn er in het verleden veel tuinen verdwenen, die ooit met grote zorg zijn aangelegd. Dit geldt met name voor tuinen uit de periode 1850-1940. Tuinen daterend uit eerdere perioden werden reeds vroeg en worden nog steeds als monumenten beschouwd en zijn om die reden beschermd. Maar particuliere tuinen en parken uit de tijd daarna zijn als het ware vogelvrij en lopen de kans in verval te raken of door verstedelijking te verdwijnen.

Evenals de *National Trust* in Engeland heeft de Nederlandse Tuinenstichting (opgericht 16 juni 1980) als doelstelling het instandhouden van tuinen met een karakteristieke vormgeving, ligging en beplanting. Men richt zich hierbij in het bijzonder op tuinen, die na 1850 zijn aangelegd. Dankzij subsidies van het Prins Bernhard Fonds kon in de afgelopen jaren in opdracht van de Nederlandse Tuinenstichting wetenschappelijk onderzoek verricht worden door de kunsthistorica Drs. Bonica Zijlstra, waarbij de jongere particuliere tuinkunst uit de periode 1850-1940 in kaart werd gebracht. Speciale aandacht werd daarbij besteed aan wat er in Nederland tussen 1850 en 1940 werd ontworpen door Henri Copijn, John Bergmans, Eduard Petzold, Hugo Poortman, Leonard Springer, Dirk Tersteeg, Samuel Voorhoeve en Dirk en Pieter Watterz. Deze wetenschappelijke inventarisatie maakte een gerichte prioriteitenstelling mogelijk. Tot nu toe heeft de Nederlandse Tuinenstichting voornamelijk door de belangeloze inzet van bestuursleden en donateurs een aantal tuinen van de ondergang weten te redden, zoals een bedreigde Zochertuin te Tiel en de Plantage-Hortus te Amsterdam. Ook een Copijn-tuin in Almelo kon dankzij bemiddeling van de Nederlandse Tuinenstichting worden gerestaureerd.

Het meest intensief is de Stichting betrokken bij het beheer van de tuin bij het kasteeltje Walenburg, die zesmaal per zomer voor het publiek wordt opengesteld. De 'Hof van Walenburg' werd aangelegd vanaf 1965 (tegelijk met de restauratie van het kasteel) door mevrouw E. M. Canneman-Philipse, tuinarchitecte en haar man, architect E. A. Canneman. Na hun beider overlijden in 1987 werd een beheerscontract afgesloten door de Tuinenstichting met de nieuwe bewoners, waarbij het onderhoud werd toevertrouwd aan de reeds aanwezige hovenier. Het assortiment rozen in combinatie met vaste planten is zeer zeldzaam. De tuin moet beschouwd worden als een soort museum, waarin alle vegetatie in tact wordt gehouden, zoals die oorspronkelijk is gekweekt.

Momenteel wordt van overheidswege geïnventariseerd welke tuinen en parken van buitenplaatsen in aanmerking komen voor bescherming ingevolge de Monumentenwet 1988. Bij Natuurmonumenten en provinciale land-schapsstichtingen groeit de interesse voor de renovatie van ook jongere tuinen. Voor de provincie Noord-Holland is een rapport uitgebracht, dat een voorbeeldfunctie voor andere provincies kan krijgen. Het betreft zes tuinen uit het rapport van Bonica Zijlstra, die op de nominatie staan om beschermd te worden. De Nederlandse Tuinenstichting zal hierbij een initierende, coördinerende en adviserende taak kunnen hebben.

De twee wetenschappelijke onderzoeken, die Bonica Zijlstra in opdracht van de Nederlandse Tuinenstichting heeft uitgevoerd vinden hun neerslag in het boek *Nederlandse Tuinarchitectuur 1850-1940*, uitgegeven door de Walburg Pers te Zutphen (192 pagina's, rijk geïllustreerd in zwartwit en kleur, prijs f 59,50).

Nadere informatie over de Nederlandse Tuinenstichting: Mevr. P. A. Hengeveld-Brand, Secretariaat Nederlandse Tuinenstichting, Herengracht 476, 1017 CB Amsterdam, tel. 020-6235058.

Het tuinhuis van de Nederlandse Tuinenstichting, Herengracht 476 (foto: NTS).

ARCHEOLOGIE

Graven voor de Farao Het dagelijks leven in Egypte

Op maandag 29 juli start Teleac met de serie *Graven voor de Farao, het dagelijks leven in oud-Egypte*. De serie bestaat uit acht televisielessen, acht radiolessen en een cursusboek. In deze serie volgt John Romer de lotgevallen van de dorpsbewoners vanaf de hoogtijdagen van Ramses II tot en met het langzame verval van het Egyptische Rijk.

In de eerste twee programma's wordt Deir el Medina geïntroduceerd, het dorp van de handwerkerslieden die de koninklijke graftombes in de Vallei der Koningen hebben gedecoreerd. Aan de hand van de tombes die zij beschilderden en de aantekeningen die zij op steen en papyrus maakten, is het mogelijk een beeld te krijgen van het oude Egypte en het leven van alledag. Tijdens de uitzendingen worden onder meer de volgende plaatsen bezocht:

- het graf van Toetanchamon in de Vallei der Koningen en het Caïro Museum, waar zijn gouden masker ligt;
- de tempel van Deir el Bahari, die door velen wordt beschouwd als de mooiste van alle Egyptische tempels;
- het dorpsgraf van Lpoei en dat van Cha, nu in Turijn, een graf dat even belangrijk is als dat van Toetanchamon, met dien verstande dat het niet is gevuld met goud, maar met alledaagse bezittingen van een Egyptenaar uit de tijd dat Stonehenge nog maar nèt was geconstrueerd.

De afleveringen drie en vier gaan uitvoerig in op de loopbaan van Paneb, een van de meest uitzonderlijke personen in de geschiedenis van het dorp. De vijfde en zesde uitzending hebben betrekking op het leven van de vrouwen in het dorp. De afleveringen zeven en acht laten de kijker door middel van een unieke briefwisseling kennis maken met de dorpschrijver Djoetmose en zijn zoon Boetehamon. Er wordt beschreven hoe het dorp uiteindelijk werd verlaten. Echter, voor het zover was lieten de dorpsbewoners een laatste mysterie na. Waar begroeven zij koning Herihor?

In de acht radiolessen wordt door middel van een thematische aanpak het dagelijks leven van de Egyptenaren nader belicht en in een breder kader geplaatst. Aan de orde komen achtereenvolgens: wonen en eten, werk en opleiding, godsdienst en magie, ziekte en dood, vrouw en samenleving, familie en gezin, vermaak en vertier, misdaad en straf.

In het cursusboek zet schrijver John Romer allereerst het doel en de organisatie van het arbeidersdorp Deir el Medina uiteen. Voorts geeft hij, met name aan de hand van de lotgevallen van enkele ook uit de televisielessen al bekende persoonlijkheden, een historisch overzicht van de kleurrijke wederwaardigheden van de dorpsbewoners, geplaatst tegen de achter-

grond van de algehele geschiedenis van het oude Egypte. Dankzij het gebruik van talrijke citaten uit oude teksten is een uiterst levendig beeld ontstaan van een bijzondere groep mensen, de via de door hen nagelaten geschriften echt tot ons spreekt.

Graven voor de Farao (foto: Teleac).

De acht televisie-uitzendingen zijn vanaf maandag 29 juli wekelijks te zien van 19.30 tot 20.00 uur op Nederland 3. De acht radio-uitzendingen zijn vanaf dinsdag 30 juli wekelijks te beluisteren op Radio 5 van 20.30 tot 21.00 uur. Het cursusboek kost f 55,— en is te bestellen door dit bedrag over te maken op postgiro 544232 ten name van Teleac-Utrecht onder vermelding van 'Graven voor de Farao'. Het boek is ook in de boekhandel verkrijgbaar.

Vindplaats Velsen, van prehistorie tot pruikentijd

De Stichting Archeologische Werkgroep Velsen heeft in de voormalige raadszaal van het Oude Raadhuis in Velsen een expositie ingericht met door de werkgroep opgegraven materiaal. De archeologische vondsten zijn afkomstig van verschillende plaatsen binnen de gemeente Velsen. Onderzoek voor de verbreding van het Noordzeekanaal leverde vondsten uit Vroege en Late Bronstijd op (1700-800 voor Christus) waar onder vuurstenen en benen werktuigen, barnstenen kralen en het zogenaamde 'sieraad van Velsen', een benen voorwerp bestaande uit twee met elkaar verbonden ringen dat ook bekend is van rotstekeningen uit Zweden. Een lakprofiel toont de wand van een opgravingsput.

De Romeinen zijn eveneens op de tentoonstelling vertegenwoordigd. Tussen 1974 en 1990 werd door het Amsterdamse Instituut voor Pre- en Protohistorie in samenwerking met de werkgroep de Romeinse vlootbasis Castellum Fleuvum (gemeente Spaarnewoude) opgegraven, een militaire nederzetting met een haven waar

van de steigers tot vijf en zeventig meter in het water reikten. Een grote maquette van het castellum laat de Romeinse vlootbasis herleven en een diorama illustreert de opstand van de West-Friezen in 28 na Christus waarbij ze de Romeinen tot in het fort terugdrongen. De vondsten uit deze periode zijn in verschillende thematische vitrines ondergebracht. Aan bod komen voedsel, gebruiksgoed en militaria. Een bijzonder fraaie reconstructie van een wapenrusting op verkleinde schaal behoort tot een van de pronkstukken van de expositie. Ook zijn vondsten uit de Karolingische periode, de Middeleeuwen en van de 18de eeuwse buitenplaatsen in Velsen en omgeving te bezichtigen.

Vindplaats Velsen, van prehistorie tot pruikentijd, Oude Raadhuis, Torenstraat 7, Velsen-Zuid; za 11-17 uur. Scholen op aanvraag; 02550-33432.

Thermenmuseum Rome vernieuwd

Onlangs werd een nieuwe vleugel van het Museo Nazionale Romano geopend in het voormalige planetarium aan de Piazza Esedra tegenover Stazione Termini. Het Museo Nazionale Romano, of 'Thermenmuseum' naar de thermen van keizer Diocletianus waarin het huist, herbergt al het archeologische materiaal dat sinds 1870 in de stad is gevonden met uitzondering van Forum en Palatijn. Ook enige oudere verzamelingen, zoals de collectie Ludovisi-Boncompagni, zijn in het museum opgenomen. Het Thermenmuseum geldt als 's werelds grootste verzameling van vooral antieke sculptuur.

De nieuwe vleugel is ingericht in een van de koudwaterbaden of *frigidaria* van de oude thermen: een achthoekige zaal met vier grote halfronde nissen onder een enorme koepel. Het *frigidarium*, dat oorspronkelijk rijk gedecoreerd moet zijn geweest met sculptuur, is nu bestemd voor een twintigtal monumentale marmeren beelden waarvan zeker is dat ze ooit in één van de vele grote thermencomplexen in Rome waren opgesteld. In het centrum staan twee bronzen originelen, fris uit de restauratie: de zittende vuistvechter uit de Thermes van Constantijn, en de zgn. Hellenistische prins van de Quirinaal.

De voorgeschiedenis van het Planetarium is in de huidige inrichting nog goed te zien. Door de glazen vloer heen zijn de resten te bewonderen van een woonhuiscomplex uit de Flavische periode dat aan de bouw van de thermen voorafging. De goed geconserveerde ondergrondse ruïnes zijn ook afzonderlijk te bezoeken. Van de overige gebruiksfases — graanopslag, planetarium, bioscoop en universiteitszaal — is alleen het planetarium deels geconserveerd in de vorm van een opengewerkte lichtmetalen koepel die de begane grond als een binnenhuis omgeeft. Krap tien jaar geleden werd een half miljard gulden toegewezen voor de restauratie van de meest acuut bedreigde monumenten in Rome en tevens voor de reorganisatie van de vele archeologische musea die de stad rijk is (ca. twintig van de in totaal zestig). Van de drie grote archeologische staatsmusea, naast het

Thermenmuseum nog het Museo Pigorini voor de prehistorie en het Etruskische Museo Nazionale di Villa Giulia voor de oudheden uit de regio, was het Thermenmuseum er het slechtst aan toe. De behuizing in de ruïnes van een badgebouw, waarvan de best bewaarde ruimtes zijn gereserveerd voor een door Michelangelo ingerichte kerk (Santa Maria degli Angeli), was veel te klein en bouwvallig. Naast het nu geopende planetarium wordt binnen enkele jaren een hele reeks van nieuwe gebouwen betrokken. In het nabij gelegen Palazzo Massimo komt de hoofdvestiging met chronologische en thematische opstellingen van de belangrijkste sculptuur. De gerestaureerde Thermes van Diocletianus zelf worden gebruikt als decor voor materiaal dat heren der uit keizerthermen afkomstig is, en ook voor overzichten van portretten en reliëfs. Een laat-middeleeuws paleis bij Piazza Navona zal zijn gewijd aan de geschiedenis van het Romeinse collectionisme waarmee sinds de Renaissance de basis voor de klassieke archeologie werd gelegd. Tenslotte wordt bij de Porta Portese aan de Tiber een grote ruimte ingericht voor de talloze vondsten die in het nabije verleden zijn gedaan in en langs de rivier waar Rome zijn leven en bloei aan dankte.

Planetarium, ingang Piazza Esedra hoek via Parigi, Rome, dagelijks 9-13 uur, ma. gesloten.

Archeologie aan de Roer

De nieuw ingerichte archeologische afdeling van het Gemeentemuseum Roermond toont objecten uit de bodem van Roermond en illustreert de geschiedenis van de stad. De voorwerpen zijn in de periode 1983-1991 opgegraven door de Werkgroep Archeologie van Rura. De expositie is ingericht naar vindplaats. De vondsten zijn afkomstig uit een Middeleeuws Godsweerderklooster, een apothekershuis, 15de-eeuwse huizen en Romeinse graven uit de 2de en 3de eeuw na Christus. Foto's illustreren de opgravingen. De expositie is zeer gevarieerd. Te zien zijn onder meer apothekerspoten, een 18de-eeuwse tandenborstel en 13de-eeuws Pingsdorfaardewerk (gedecoreerd met stempelindrukken). Al in de Romeinse tijd wonden mensen aan de Roer. De expositie herbergt een aantal Romeinse grafvondsten, een tufstenen askist, munten, glas en aardewerk waaronder een bijzondere deukbeker (bronsimitatie). Er is eveneens een Romeins graf gereconstrueerd.

Opmerkelijk is de reeds in 1963 opgebaggerde Romeinse altaarsteen uit de 3de eeuw na Christus met een wijnschrijft aan de riviergodin Rura. De Werkgroep Archeologie van Rura, in 1983 opgericht door amateurarcheologen, wordt sinds 1989 begeleid door een gemeentelijke commissie voor het archeologisch bodemonderzoek van Roermond. De gemeente maakte tevens de aanstelling van een archeoloog op free-lance basis mogelijk. De werkgroep is verantwoordelijk voor de inrichting van de expositie in Roermond.

Afdeling Archeologie, Gemeentemuseum Roermond, Andersonweg 4, Roermond, 04750-33496; di-vrij 11-17, za-zo 14-17 uur.

RMO 'Light'

Het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden slaat voorzichtig een nieuwe koers in. De operatie 'maximale verzelfstandiging Rijksmuseum', waarbij musea op contractbasis 'produkten' zoals tentoonstellingen en manifestaties aan de overheid moeten verkopen, leidt her en der geleidelijk aan tot publieksvriendelijker benaderingen.

Het RMO start dit voorjaar de eerste uitgave van een toegankelijke reeks paperbacks over intrigerende onderwerpen uit de Oudheid aan de hand van onderdelen van de eigen collectie. De boekjes zijn niet in de eerste plaats bedoeld als catalogus, maar willen ook los van de museale opstelling aan de belangstelling van een groot publiek tegemoet komen. Uitgever Bataafsche leeuw zorgt dat de boekjes, die ook in het boekhandel worden verkocht, niet groter zijn dan 100 bladzijden en grotendeels uitgevoerd in full-colour. De redactie is in handen van het multi-mediale kunsthistorisch adviesbureau D'ARTS. De werkjes moeten verschijnen met een frequentie van drie à vier uitgaven per jaar en tonen de fraaiste archeologische voorwerpen uit de collectie van het Rijksmuseum. Daaromheen verschaffen ze vriendelijk gedoseerde achtergrondinformatie. De auteurs zijn de conservatoren van het Rijksmuseum van Oudheden. De eerste drie 'RMO-Lights' gaan over Etruskische cultuur (waarin primeurs zoals een recent aangekochte bijzonder fraaie archaische terracotta antifix), over productie, geschiedenis en toepassing van 2000 jaar glas, en over de archeologie van het Nabije Oosten. Volgend jaar zullen deeltjes over Egyptische mummies en begrafenisgewoonten, over Egyptische sculptuur en over de bronzen van het museum verschijnen.

'De Etruskische cultuur', door Ruurd Halbertsma, 'Glas uit de Oudheid' door Marijke Brouwer en 'Archeologie van het Nabije Oosten' door Peter Akkermans, f 27,50, verkrijgbaar in de boekhandel en in het Rijksmuseum van Oudheden, Rapenburg 28, Leiden.

De archeologische berichten worden samengesteld met behulp van informatie van het Archeologisch Informatiecentrum te Leiden.

MONUMENTENZORG

Unesco's Werelderfgoed Conventie: een idee in uitvoering

Volgens de Werelderfgoed Conventie vormen de kostbaarste schatten van het culturele en natuurlijke erfgoed van de mensheid een gedeeld erfgoed en daarom een gedeelde verantwoordelijkheid. Om dit idee te effectueren heeft de Conventie methoden en instrumenten ontwikkeld ten behoeve van de identificatie en bescherming van dit gemeenschappelijk legaat.

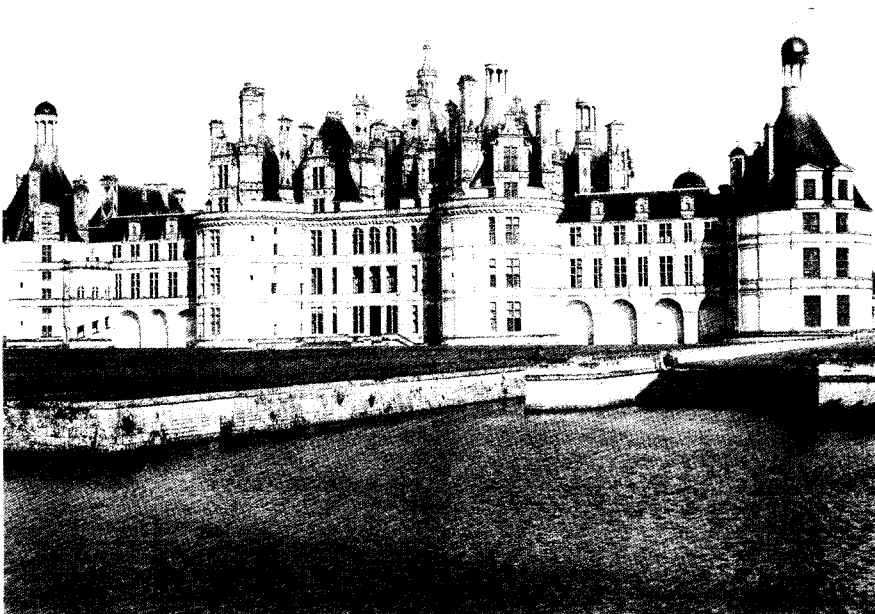
Belangrijkste participanten zijn de nationale regeringen. Afhankelijk van hun nationale procedures kunnen deze landen ('Staten Partijen' genoemd) de 'Conventie betreffende de Bescherming van het Culturele en Natuurlijke Werelderfgoed' bekrachtigen of accepteren en worden op die manier volwaardig deelnemer. Aangenomen door Unesco's Algemene Conferentie in november 1972, trad de Conventie in datzelfde jaar in werking toen twintig Staten Partijen zich bij de Conventie hadden aangesloten. Nu, in 1991, zijn er honderdvijftien Staten Partijen uit alle streken van de wereld vertegenwoordigd. Slechts zes en veertig Staten uit Unesco's totale ledenbestand moeten nog als Partij tot de Conventie toetreden (waaronder Nederland). De Conventie is nu al Unesco's meest geaccepteerde internationale instrument.

Eenmaal per twee jaar ontmoeten de Staten Partijen elkaar in de Algemene Vergadering om

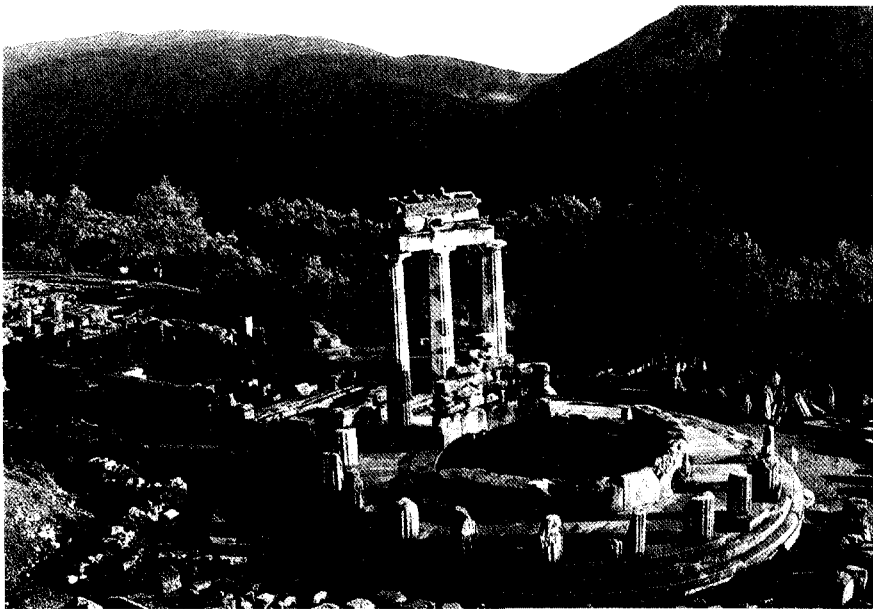
uit hun midden een en twintig Partijen te kiezen, die in de komende jaren het *World Heritage Committee* zullen gaan vormen. De eerste Commissie, gekozen in 1976, ontwikkelde een aantal basis principes en werkmethoden en maakte de Conventie binnen een jaar werkelijk operationeel met de inschrijving van de eerste twaalf sites. De verantwoordelijkheden van de Commissie zijn tweeledig:

- identificatie van internationaal te beschermen natuurlijke en culturele sites door middel van bijschrijving op de *World Heritage List*. Omdat sommige van deze sites ernstig bedreigd kunnen zijn door specifieke gevaren en urgente veiligheidsmaatregelen vereisen kan de Commissie ertoe overgaan om deze sites op de lijst bekend als *List of World Heritage in Danger* te plaatsen;
- het bepalen van maatregelen ten behoeve van de bescherming van Werelderfgoed sites in landen met onvoldoende eigen middelen en het toekennen van middelen voor dit doel uit het *World Heritage Fund*.

Huidige leden van de Commissie zijn Brazilië, Bulgarije, Canada, Columbia, Cuba, Frankrijk, Griekenland, India, Indonesië, Italië, Mexico, Oman, Pakistan, Peru, Senegal, de Syrisch Arabische Republiek, Thailand, Tunesië, de Verenigde Republiek van Tanzania, de Verenigde Staten van Amerika en Yemen Arabische Republiek. De Conventie verwacht van de regeringen van de Staten leden, dat de door hen afgevaardigde personen deskundig zijn op het gebied van behoud en restauratie. Deze gekwalificeerde gedelegeerden worden bijgestaan door Unesco ambtenaren, verantwoordelijk voor de programma's tot behoud van het culturele en natuurlijke erfgoed. Zij bemannen het secretariaat van de Commissie en voeren haar beslissingen uit. Bij de selectie van goederen voor de Werelderfgoed Lijst wordt de Commissie geadviseerd door ICOMOS (*International Council on Monuments and Sites*) en de IUCN (*International Union for the Conservation of Nature and its*

Chambord (Frankrijk) (foto: UNESCO).

Delphi (Griekenland) (foto: UNESCO).

Resources). Samen met het ICCROM (*International Centre for the Study of the Preservation and the Restoration of Cultural Property in Rome*, een intergouvernementeel lichaam opgericht onder auspiciën van de Unesco) helpen deze organisaties bij de uitvoering van werkzaamheden tot het behoud van de Werelderfgoed sites.

Hoe worden de Werelderfgoed sites gekozen?

De nationale regeringen zelf initiëren het proces door die monumenten en sites (*properties* in het jargon van de Conventie) op hun grondgebied te nomineren, die zij als 'buitengewoon universeel waardevol' beschouwen en het daarom verdienen om bijgeschreven te worden op de *World Heritage List*. Voordat dergelijke nominaties worden voorgedragen presenteren de Staten Partijen 'voorlopige lijsten' van natuurlijke en culturele sites. Deze voorlopige lijsten zijn onontbeerlijk voor de evaluerende lichamen ICOMOS en IUCN om objectieve vergelijkende beoordelingen voor te kunnen bereiden en om de uitkomsten te kunnen bespreken met de nominerende nationale autoriteiten.

De *World Heritage Committee* besluit tot plaatsing op de Werelderfgoed Lijst, wanneer zij een site van buitengewone universele waarde acht. Dit begrip is erg breed en vaak subjectief. Daarom heeft de Commissie criteria ontwikkeld die haar in staat stellen om een meer objectieve identificatie van de speciale, onvervangbare waarde van iedere site te geven. De intrinsieke kwaliteiten van de goederen zijn op zichzelf niet voldoende, want de Commissie verwacht van de nominerende landen, dat zij in staat zijn om ook de *bescherming* van potentiële Werelderfgoed sites te garanderen. Deze jaarlijkse cyclus van nominatie, evaluatie en inschrijving functioneert vanaf 1978. Van de driehonderd zeven en dertig sites, die tot nu toe zijn ingeschreven zijn er tweehonderd vijf en veertig cultureel, acht en zeventig ervan zijn natuurgebied en veertien ervan zijn zoge-

naamde 'gemengde goederen' zoals Tikal National Park in Guatemala en Mount Taishan in China, die een geweldige natuurlijke en culturele waarde combineren. In december 1990 werden hier nog zeventien *properties* aan toegevoegd, onder meer de paleizen en parken van Potsdam en Berlijn, de Kloosters van Daphni, Hossios Lukas en Neo Moni van Chios (de Commissie bemerkte naar tevredenheid, dat er zojuist een restauratie-plan was ontwikkeld), het Kremlin en het Rode Plein te Moskou, het historisch centrum van San Gimignano en missieposten van de Jezuïeten in Bolivia.

Wat is het praktisch effect van registratie?

Een betere bescherming van Werelderfgoed *properties* is het meest essentiële doel van de Conventie. Bij internationale registratie kan het *World Heritage Fund* concrete financiële en technische assistentie bieden aan landen met beperkte middelen. Alle Staten Partijen zijn verplicht om een bijdrage van minimaal 1% van hun aandeel in Unesco's reguliere budget aan dit fonds te leveren.

De Werelderfgoed Commissie kent het jaarlijks budget van het fonds (in 1991 2,3 miljoen dollar) toe aan een brede reeks van activiteiten, die als volgt zijn geïnclassificeerd:

- voorbereidende assistentie bij de identificatie van *World Heritage properties*, de voorbereiding van omvangrijke documentatie om hun nominatie te ondersteunen, het bestuderen van hun toestand van conservering en het vaststellen van de vereiste veiligheidsmaatregelen;
- technische samenwerking door middel van het geven van adviezen, technische steun en materieel voor de conservering van goederen, die al op de Werelderfgoed Lijst staan of zijn voorgedragen voor classificatie;
- opleidingen tot een beter beheer en conservering van sites;
- assistentie in geval van nood, wanneer goederen beschadigd zijn door een ramp of hiermee worden bedreigd.

De samenstellers van de Conventie verwachtten duidelijk dat de nationale autoriteiten, die de directe bewaarders van het erfgoed in kwestie zijn, de betrokkenheid van de internationale gemeenschap zouden evenaren. Met eer komt verantwoordelijkheid en in de definitieve analyse, comptabiliteit. Om die reden heeft de Conventie een systeem opgezet om de toestand van de geregistreerde goederen voortdurend te controleren en om op een passende wijze op te kunnen treden als lokale middelen onvoldoende blijken te zijn.

Sinds 1978 heeft het fonds meer dan vijf miljoen dollar verstrekt. Dit is een nietig bedrag in vergelijking tot de enorme behoeften. Toch heeft deze som geld erg veel tot stand gebracht, want zij is gebruikt om nationale projecten en investeringen te initiëren, om lokale middelen te catalyseren en, misschien het belangrijkste van alles, om steun op verschillende niveaus te mobiliseren, nationaal en internationaal, gemeenschappelijk zowel als particulier, voor het behoud van een gemeenschappelijke erfenis.

Zo is bijvoorbeeld op Haïti een veelomvattend vier miljoen dollar conserverings- en opleidingsprogramma ontwikkeld voor de historische citadel, Paleis Sans Souci en *Ramiers site*. In het schitterende Garamba National Park van Zaïre, de laatste vluchtplaats van de noordelijke witte rhinoceros, heeft steun uit het *World Heritage Fund* een conserverings-synergisme gecreëerd, waarin het Wereld Natuurfonds en de Zoo te Frankfurt de krachten hebben verenigd met het Instituut voor Natuurbehoud te Zaïre om de rhino-populatie te verdubbelen en deze te verzekeren van een veilige toekomst in een gezondere omgeving.

Inlichtingen: Rolf Wijnstra, voorlichter Nationale Unesco Commissie, Oranjestraat 10, 2514 JB Den Haag, tel. 070-3644655.

Uitbreiding van het Paleis van Justitie te Assen

De reorganisatie van het Justitiële apparaat in Nederland heeft grote consequenties voor een aantal monumentale gerechtsgebouwen. Een aantal zal worden verbouwd, uitgebreid of als gevolg van nieuwbouw elders worden verlaten. Dat laatste zal waarschijnlijk het geval zijn met het Amsterdamse Paleis van Justitie, gebouwd aan de Prinsengracht tussen 1804 en 1825. Ook in Assen dreigde deze ontwikkeling. Het Paleis van Justitie, in 1840 gebouwd aan de fraaie Brink, zal als gevolg van de *Herziening Rechterlijke Organisatie* te klein worden (afb. 1). Daar komt bij dat de achter het Paleis gebouwde gevangenis zijn functie binnen twee jaar zal verliezen. Op grond hiervan heeft de Rijksgebouwendienst de keus gemaakt: ofwel uitbreiding Paleis van Justitie ter plaatse, hetgeen blijkens een ruimtelijke verkenning door architectenbureau Quist niet anders kan dan door de sloop van een gedeelte van het Huis van Bewaring, ofwel een geheel nieuwe rechtbank elders, op het terrein van het voormalige Wilhelmaziekenhuis. Op de achtergrond van deze huisvestingsproblematiek speelt het plan

Afb. 1: Het Paleis van Justitie met daarachter het 'voorgesticht' van het Huis van Bewaring (Foto RDMZ).

van de gemeente voor de bouw van een nieuw stadhuis. Zou Justitie de Brink verlaten, dan zou de gemeente voor het oude Paleis van Justitie opteren. Echter: ook dan zou sloop van het cellencomplex van het Huis van Bewaring onvermijdelijk zijn ten behoeve van de noodzakelijke vierkante meters. De keus is gevallen op handhaving van Justitie op de oude plaats en de RDMZ kreeg een sloopaanvraag voor de cellenvleugels.

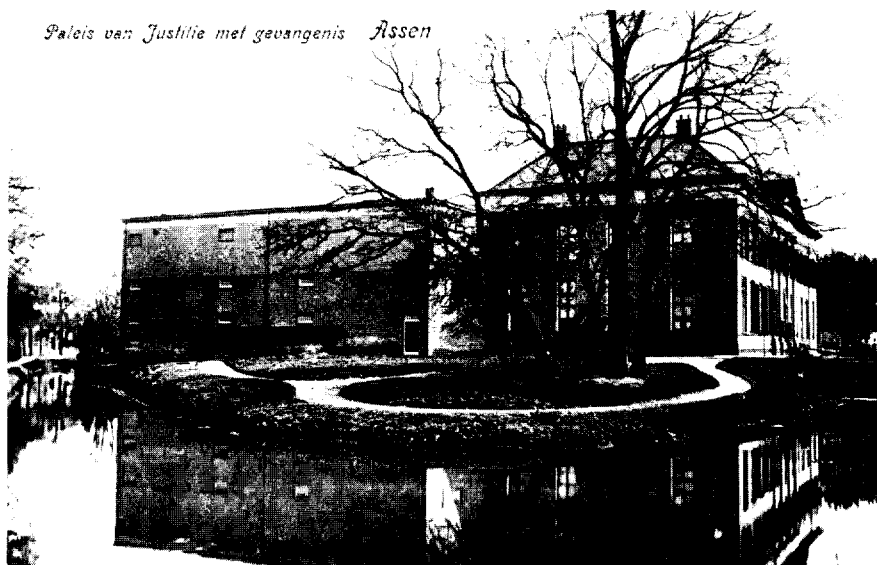
De afweging voor het al dan niet verlenen van de sloop was in dit geval een complexe. Uitgangspunt is het feit dat het gebouw beschermd is en daartoe dienen de historische waarden nader te worden geëxpliciteerd. Het belang van het Justitiële complex in Assen moet tegen de volgende achtergrond worden gezien. Terwijl de meeste Nederlandse steden zich na ca. 1850 gingen uitbreiden, kende Assen vooral in de eerste helft van de 19de eeuw een grote bloei. Aan het begin van de eeuw was Assen een dorp zonder enige betekenis. Maar nadat Lodewijk Napoleon Assen in 1809 tot stad had verklaard, groeide het snel en in 1840 was het de tweede stad van Drenthe. Van belang is ook het feit dat de Franse overheersing in ons land een nieuwe rechterlijke macht had geïntroduceerd. Mede hierdoor werden in de eerste helft van de eeuw vele Paleizen van Justitie gebouwd (bv.: Amsterdam 1804-25, Utrecht 1837, Zwolle 1838, Leeuwarden 1846-52). De eerste echte gevangissen dateren evenwel pas uit de jaren '80 van de vorige eeuw.

Deze factoren, de snelle groei van Assen als provinciehoofdstad en een nieuw justitieel bestel maakten de bouw van een gerechtshoegebouw noodzakelijk. Sedert het begin van de 17de eeuw zetelde het provinciaal bestuur in de voormalige kloosterabdij aan de Brink. Daar waren ook de rechterlijke macht en de gevangenis ondergebracht.

De plannen voor de bouw van een Paleis van Justitie in Assen gaan terug tot 1827. In 1830 maakte L. de Beer, provinciaal hoofdinspecteur van Waterstaat, een ontwerp voor een Paleis van Justitie met daaraan vastgebouwd een Huis van Arrest. Wegens te hoge kosten maakte hij in 1834 een ontwerp waarbij beide gebouwen tot één waren samengevoegd. Ook dit werd door de Minister afgekeurd, zowel om ontwerp-technische als financiële redenen.

Uiteindelijk maakte De Beers opvolger, A. Kommers, een ontwerp voor een Paleis van Justitie dat wordt aangenomen en in 1840 wordt opgeleverd. Dezelfde Kommers ontwerpt in 1840 een nieuwe gevangenis bestaande uit een entree/administratiegebouw (het zgn. voor-

Paleis van Justitie met gevangenis Assen

Afb. 2: Paleis van Justitie met cellenvleugel, vóór de demping van de singel in 1912 (Fotoarchief Drents Museum, Assen).

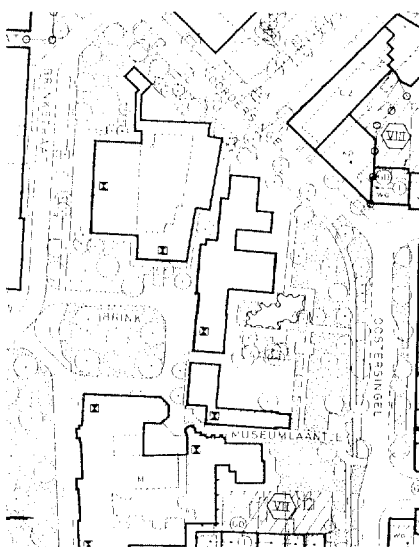
gesticht) en twee cellenvleugels achter het Paleis van Justitie, zodanig dat een binnenplaats ontstond. Dit geheel is nog steeds aanwezig. De bouw startte januari 1842 en was in september van hetzelfde jaar gereed. In 1876 kregen de cellenvleugels een tweede verdieping en in 1972 werd een nieuwe oostvleugel aangebouwd ten behoeve van werk- en recreatieruimtes. De oorspronkelijke structuur met cellen aan de binnenplaatszijde en de gang aan de buitenzijde, bleef echter intact. Een wezenlijk onderdeel van de beveiliging vormde de singelgrachten. Bij de demping hiervan in 1912 werd het gebouwencomplex door een hek omringd dat op zijn beurt weer in 1954 verdween.

De gevangenis bestaat uit een traditioneel, neo-classicistisch voorgedebouwd, met rondboog-

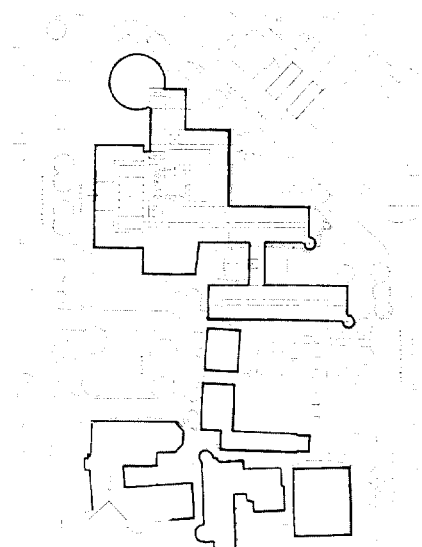
vensters en een fronton en een in schril contrast hiermee staand puur functioneel cellencomplex met kleine, hooggeplaatste, ijzeren ramen. Zonder voorkennis zou men dit gedeelte makkelijk een halve of driekwart eeuw later hebben kunnen dateren.

Een waardering van het gebouw op zichzelf is vanuit verschillende invalshoeken mogelijk:

- het Huis van Bewaring maakt met het cellencomplex deel uit van het provinciale bestuurlijke centrum, zoals dat sedert het begin van de 17de eeuw is gegroeid en vormgegeven tot het uiteindelijk in de 19de eeuw tot een monumentaal stadscentrum is geworden. Opvallend in Assen is ook de plaats van de gevangenis direct naast de rechtbank – een

Afb. 3: Bestaande situatie volgens bestemmingsplan. Links boven aan de Brink het Justitie-complex. De bebouwing die ingevolge de Monumentenwet is beschermd, is met een monumentensymbool gemerkt.

Afb. 4: Verkennende ruimtestudie nieuwbouw volgens Quist.

situatie die toen van Rijksweg werd aanbevolen maar door de hoge grondprijs in de stadscentra zelden kon worden gerealiseerd;

- de 19de-eeuwse gebouwen getuigen van de grote bloei die Assen tussen ca. 1810 en 1850 kende. Bovendien zijn ze de vroege getuigenissen van de nieuwe rechtsorde die het Franse gezag had geïntroduceerd;
- de cellenvleugels zijn een vroeg voorbeeld van 19de-eeuwse bouwkunst, waarbij de gebruikelijke decoratieve vormtaal om functionele redenen geheel achterwege is gebleven;
- het representatieve voorgedeelte aan de Brink en het daarmee contrasterende, uiterst sobere cellencomplex vormen een functionele eenheid;
- het Huis van Bewaring ligt in het beschermd stadsgezicht. Het gehele complex is op het Bestemmingsplan (1988) aangegeven als zijnde van grote architectonische waarde.

Daarnaast spelen ook sociaal-historische overwegingen een rol. De gevangenis in Assen is een van de eerste, zo niet de eerste in ons land, die volgens een nieuw systeem is opgezet. Onder invloed van vooral Amerikaanse ontwikkelingen was in de jaren '40 van de vorige eeuw een discussie op gang gekomen over het meest wenselijke gevangenisstelsel. De keuze spitste zich toe op het zgn. Auburn-stelsel (nachtelijke afzondering, zwaarplicht bij gemeenschappelijke arbeid overdag) en het Pennsylvania-stelsel (geheel eenzame opsluiting) en derhalve op de vraag of er gemeenschappelijke werkruimtes moesten komen. In Assen zijn deze, zoals gezegd, pas later bijgebouwd.

Sloop van het cellencomplex zou derhalve een groot verlies zijn uit sociaal- en architectuur-historisch oogpunt. Het resterende 'voorgesicht' zou door het verlies van een essentieel gebouw-onderdeel sterk aan betekenis inboeten.

Hoewel vanuit historisch oogpunt het behoud van de cellenvleugels is te verdedigen, is op grond van functionele argumenten de vergunning tot sloop toch verleend. Een negatief besluit zou, gelet op het feit dat herbestemming van de cellenvleugels praktisch onmogelijk is, langdurige leegstand en verpaupering tot gevolg hebben. Een andere belangrijke overweging die een positief besluit rechtvaardigt is de continuering van de oorspronkelijke functie op de oorspronkelijke plaats. Tenslotte zullen de gevolgen voor het beschermde gezicht gering zijn. De ruimtestudie – nog geen ontwerp! – door architect Quist richt zich vooral op het achterkantengebied aan de Noordersingel en de hoek Noordersingel-Brinkstraat.

Omdat door sloop van een deel van het Justitie-complex het voortbestaan van de rest van de gebouwen gegarandeerd is, is in dit geval het pleit voor het behoud van de waarde enerzijds en het behoud van de functie anderzijds in het voordeel van de laatste beslecht. Dit in het besef dat de monumentenzorg ook verantwoordelijkheid moet nemen voor het goed functioneren van gebouwen. Het is te verwachten dat het conflict tussen bescherming en instandhouding in de toekomst alleen nog maar zwaarder onder druk zal komen te staan.

A. de Vries (RMDZ)

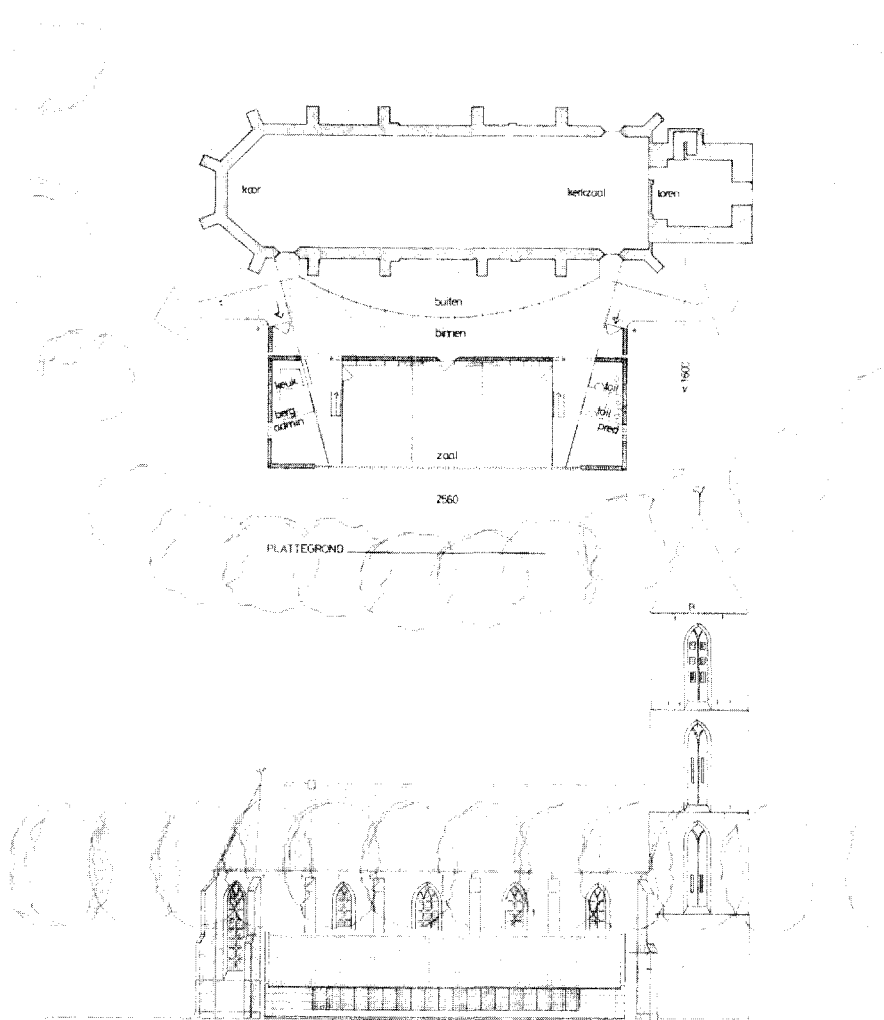
Uitbreiding Hervormde Kerk Havelte

Uitbreidingen van belangrijke historische gebouwen leveren bijna altijd problemen op. Het gaat dan om de plaats en het volume van de nieuwbouw, om de wijze van aansluiting op het bestaande gebouw en om de keus van bouwmaterialen. De problemen zijn des te groter als het om een fraai gelegen, vrijstaand gebouw gaat. Zo'n gebouw is de Hervormde Kerk in Havelte. Reden voor het ontwerpen van een uitbreiding was hier het feit dat de kerk haar functie dreigt te verliezen. De Kerkeraad en een begrafenisondernemer waren voornemens om in de nabijheid van de kerk een aula annex verenigingsgebouw neer te zetten ten behoeve van uitvaartplechtigheden en verschillende kerkelijke activiteiten. In overleg tussen Kerkeraad, gemeente, provincie en RDMZ werd onderzocht of het niet mogelijk was om in plaats van een vrij forse nieuwbouw in de onmiddellijke omgeving van de kerk niet een aanbouw aan de kerk te realiseren. Dit zou tot voordeel hebben dat de kerk bij het gebruik kon worden betrokken. De

nieuwbouw kon daardoor beperkter van omvang zijn en er was tegelijk een garantie voor de toekomst van het kerkgebouw zelf. Deze keus is genomen in het besef dat door nieuwbouw aan de kerk een aanslag gepleegd wordt op de bijzonder fraaie en betekenisvolle ligging van het gebouw.

De kerk ligt geheel vrij op een terrein dat lange tijd het kerkhof is geweest. De opvallend ver van de dorpskern verwijderde ligging is zeer bijzonder en voor Drenthe vrijwel uniek. Hiervoor zijn verschillende verklaringen, waarvan de aannemelijkste luidt dat de kerk oorspronkelijk, in 1310, ten behoeve van verschillende buurtschappen gesticht is, in een tijd dat Havelte nog niet, maar Uffelte al wel bestond. Door de binen van de dorpskern gescheiden, ervoeren men de geïsoleerde ligging van de kerk nog altijd heel goed.

In mei 1990 presenteerde de architect een aantal varianten. Overleg met de betrokken instanties leverde een voorkeur op voor mogelijkheid A, omdat daarmee het kerkgebouw het meest tot zijn recht zou komen en omdat de zuidzijde van de kerk met de belangrijkste zichtas over het voormalige kerkhof onaangetast zou blijven. De uiteindelijke keus voor de plaats van de nieuwbouw is uiteindelijk toch weer anders uitgevallen: een door een glazen tussenbouw van

Afb. 1: Definitief voorstel, november 1990.

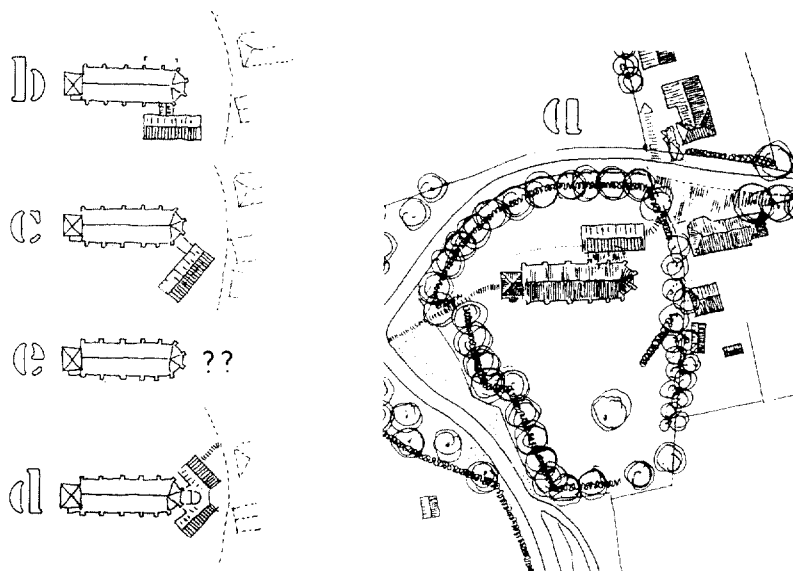

Afb. 2: Gezicht op de zuidgevel van de kerk. Foto RDMZ.

de noordgevel gescheiden en hiermee parallel lopend gebouw, als het ware een soort losstaande zijbeuk. Het wordt opgetrokken uit baksteen, heeft een pannendak en de ramen worden gevormd door een raster van vergrijsd hout. Het nadeel van deze oplossing is het feit dat de beleving van de vrijliggende, historische bouws substantie wordt gereduceerd, het voordeel is een compacter volume van het geheel. Anders gezegd; de beleving van dichtbij wordt ongunstig beïnvloed, maar die van veraf is ten opzichte van de eerdere varianten juist gunstiger. De kerk blijft hoe dan ook dominant, zowel door de verhouding van de volumina als door

terughoudend materiaal- en kleurgebruik van de nieuwbouw. Dit resultaat wordt bereikt met een eigentijdse vormgeving en zonder zulke vergaande concessies aan het historisch gegeven dat de nieuwbouw geen eigen gezicht heeft. Een sterke oud-nieuw tegenstelling door middel van een opvallende vorm en contrasterende materialen heeft de architect doelbewust vermeden. Pas als het plan eenmaal is uitgevoerd is goed te beoordelen in hoeverre nieuwbouw op zo'n kwetsbare plaats in een beschermd dorpsgezicht mogelijk is.

A. de Vries (RDMZ)

Afb. 3: Verschillende varianten voor de plaats van de nieuwbouw. Architectenbureau Wouda en Van der Schaaf, Meppel, mei 1990.

ARCHIEVEN

Provinciaal archief Utrecht in kaart gebracht

De inventarisatie van het Utrechts provinciaal archief voor de periode 1813-1920 (totale omvang: 823 meter) is na ruim tien jaar tot een goed einde gebracht. Ter gelegenheid hiervan werd de inventaris op vrijdag 3 mei door de rijksarchivaris Prof. Dr. C. Dekker aan de Commissaris der Koningin Beelaerts van Blokland overhandigd. De provinciale documenten zijn daarmee voorgoed overgedragen aan het Rijksarchief. De Archiefwet bepaalt namelijk dat provinciale archiefstukken na 50 jaar moeten zijn overgedragen aan de rijksoverheid.

De inventaris bestaat uit een korte omschrijving van de aangetroffen documenten, genummerd en ingedeeld aan de hand van de vroegere organisatiestructuur van de provincie. Een bijzonder onderdeel van de inventaris is de index van oude topografische kaarten en tekeningen. Voor veel onderzoekers zullen deze illustraties een schat aan informatie opleveren.

De inventarisatie is uitgevoerd door provinciaal archivaris A. N. Beets en W. B. Heins van het Rijksarchief in de provincie Utrecht. Een coördinerende rol bij dit werk had Mw N. Erkelens-Buttinger, archief-inspectrice van de provincie Utrecht. Mevrouw Erkelens vertrekt binnenkort naar de Nederlandse Antillen, waar zij in opdracht van het Ministerie van WVC de toestand van de lokale archieven zal onderzoeken.

De overhandiging van de inventaris van het Utrechts Provinciaal Archief 1813-1920 door rijksarchivaris Prof. Dr. C. Dekker aan Commissaris der Koningin Jhr. Beelaerts van Blokland (foto Provincie Utrecht).

Herman Willem Daendels 1762-1818

Als gevolg van een reeks manifestaties ter herdenking van de Franse revolutie en zijn betekenis in Europa aan het eind van de 18de eeuw, heeft het Rijksmuseum een tentoonstelling gemaakt over Herman Willem Daendels, een op zijn minst veelzijdig man van grote allure en van grote invloed op de Nederlandse geschiedenis. Daendels werd geboren in Hattem, studeerde rechten in Harderwijk en vatte een vurig enthousiasme op voor de beginselen van de Franse revolutie.

In zijn geboorteplaats speelde hij een leidinggevende rol als held van de Gelderse Patriottenbeweging en daarna verscheen hij in 1795 ook op het nationale toneel, toen hij met het zege-

vierende Franse leger Nederland binnentrok en hielp de Bataafse Republiek te vestigen. Door politieke oorzaken, zowel in Nederland als in Frankrijk, volgde hierop een periode waarin hij als plaatselijk bestuurder en hereboer op de Veluwe leefde. Die betrekkelijke rust eindigde bij zijn benoeming in 1807 tot Gouverneur-Generaal van Nederlands-Indië, waar hij de grondslagen voor het koloniale bestuur en in zekere zin ook voor het huidige Indonesië heeft gelegd. In de bijbehorende publicatie wordt ingegaan op de werkelijkheid en mythevorming rond zijn daden in Indië, zoals bijvoorbeeld de aanleg van de beroemde Postweg over Java, die, naar nu blijkt, voor een groot deel slechts in het op elkaar aansluiten van bestaande wegen voorzag. In drie jaar tijd moderniseerde hij het bestuur van de kolonie, niet gehinderd door enig boven hem gesteld gezag. Aan zijn beleid zijn ook op het gebied van architectuur belangrijke veranderingen te danken. Zo verplaatste hij het bestuurscentrum van Batavia naar het hoger gelegen Weltevreden.

Terug in Europa vergezelde hij Napoleon op de veldtocht naar Rusland en bleef tot 1813 bij hem in dienst. Het koninkrijk Nederland van Willem I had geen belangrijke taak voor hem, maar zond hem tenslotte als Gouverneur-Generaal, een gewichtige functi omschrijving die voor de Goudkust een novum was, naar El Mina, in het huidige Ghana. Daar stierf hij in 1818.

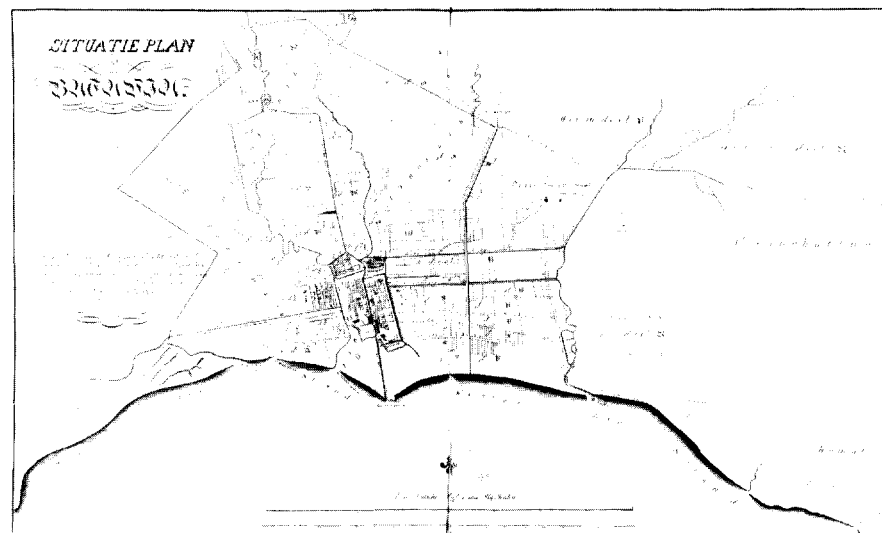
Het Rijksmuseum heeft voor deze tentoonstelling niet alleen uit openbare maar ook particuliere collecties ruim kunnen putten. De inrichting door Martyn Bainbridge, een der beroemdste Engelse ontwerpers van deze tijd, zal de bezoeker kleurrijk verplaatsen in de tijd door gebruikmaking van onder meer Empire- en tropische, koloniale stijlmiddelen.

Rijksmuseum Amsterdam; 22 juni tot en met 22 september 1991; dinsdag t/m zaterdag van 10.00 tot 17.00 uur, zondag van 13.00 tot 17.00 uur, maandag gesloten.

Publicatie: 'Herman Willem Daendels 1762-1818, Geldersman-Patriot-Jacobijn-Generaal-Hereboer-Maarschalk-Gouverneur. Van Hattem naar St. George Del Mina'. Matrijs, Utrecht, ISBN 9053450076, prijs f 39,90.

1. Miniatuur-portret van Herman Willem Daendels, in 1792 door de Friese schilder P. Groenja in Frankrijk geschilderd, kort voordat Daendels zijn carrière in het Franse leger begon. 6,5 x 5,5 cm, in gouden lijst, particuliere collectie.

2. Situatieplan van Batavia, 1809. Deze plattegrond van Batavia laat de stedenbouwkundige ingrepen zien die Daendels in Batavia heeft uitgevoerd: afbraak van het kasteel, verwijderen van de stadsmuren en de bouw van grote militaire kampementen in Weltevreden en Meester Cornelis. 67 x 108 cm, Algemeen Rijksarchief, kaartenafdeling, inv. nr. MIKO 83.

Het Oude Hof aan het Noordeinde

Het Paleis Noordeinde omstreeks 1900 (collectie Gemeentearchief Den Haag).

Vanaf zaterdag 13 juli tot en met zondag 6 oktober presenteert het Haags Historisch Museum de tentoonstelling *Het Oude Hof aan het Noordeinde*. De tentoonstelling biedt een overzicht van de geschiedenis van het huidige Paleis Noordeinde.

Zo komen alle belangrijke verbouwingen aan bod; niet alleen de zeer ingrijpende onder leiding van Jacob van Campen in de veertiger jaren van de 17de eeuw, maar ook de verbouwing aan het begin van de vorige eeuw, die de mogelijkheid tot herbesteding van het gebouw als Koninklijk paleis tot doel had. Ook de laatste restauratie uit de jaren 1977-1984 wordt belicht.

Daarnaast passeren de bewoners van het paleis de revue, onder wie Frederik Hendrik, Amalia van Solms, Willem II, Willem III, Voltaire, de Koningen Willem I en III en Koningin Wilhelmina. Er wordt aandacht besteed aan een aantal opmerkelijke gebeurtenissen rond *Het Oude Hof aan het Noordeinde*. Vorstelijke bruiloften, vrolijke bals, maar ook droevige voorvallen, zoals het overlijden van Amalia van Solms in 1675 (die in het paleis werd opgebaard) en de dood van Prins Hendrik in 1934.

Een belangrijk deel van de expositie is gewijd aan Louise de Coligny, weduwe van Willem van Oranje. In augustus is het vierhonderd jaar geleden dat zij als eerste van het geslacht Oranje haar intrek nam in het gebouw. Bij dit deel van de tentoonstelling wordt tevens aandacht besteed aan het ontstaan van de Waalse Kerk in Den Haag, waarop de komst van de Franse prinses naar Nederland van grote invloed is geweest.

Ter gelegenheid van het 400-jarig bestaan van de Waalse Kerk wordt de geschiedenis van de Waalse Gemeente te Den Haag gedurende de afgelopen honderd jaar beschreven in een speciale uitgave.

De geschiedenis van het paleis en zijn vele bewoners wordt in de tentoonstelling belicht aan de hand van plattegronden, prenten, tekeningen, schilderijen en enkele objecten uit het privé-bezit van de voormalige bewoners. De tentoonstelling wordt begeleid door een boekje in de Kleine Monumentenreeks (f 17,50).

Haags Historisch Museum, Korte Vijverberg 7, 2513 AB Den Haag (tel. 070-3646940). Geopend: dinsdag t/m vrijdag 11 tot 17 uur. Op zaterdag en zondag van 12 tot 17 uur.

Pasqualini, een Italiaanse architect in Kampen

De Italiaanse architect en vestingbouwkundige Alexander Pasqualini (1492-1559) stond zo rond 1530 aan de wieg van de introductie van de strenge renaissancebouwkunst in de Noordelijke Nederlanden.

In dienst van de Graven van Buren en later van hertog Willem V van Gulik, Kleef en Berg, kwamen onder zijn leiding zowel in ons land als in het Duitse Rijngebied verschillende bouwwerken tot stand, die als voorbeelden gezien kunnen worden van de klassieke Italiaanse Renaissance. Het bekendste bouwwerk in ons land van zijn hand dat de eeuwen min of meer heeft getrotseerd, is de toren van de St. Nicolaaskerk te IJsselstein.

Behalve architect was Pasqualini vooral ook vestingbouwkundige. Met name als gevolg van de Gelderse oorlog in het begin van de jaren veertig van de zestiende eeuw, adviseerde hij verschillende Nederlandse steden bij de verbetering van hun vestingwerken.

Over Alexander Pasqualini wordt deze zomer in het Stedelijk Museum Kampen een tentoonstelling ingericht. De aanleiding voor deze expositie is een manuscriptkaart uit 1543 van een deel van de Kamper vestingwerken, die sinds kort toegeschreven kan worden aan deze Italiaanse architect. Aan de hand van deze kaart wordt met behulp van talrijke kaarten, schilderijen en andere afbeeldingen een beeld geschetst van de verdedigingswerken van de stad Kampen in de 16de eeuw.

Maar de tentoonstelling beperkt zich niet alleen tot Kampen. Met Pasqualini en zijn werk als centraal thema wordt de introductie van de Renaissance in ons land belicht aan de hand van zoveel mogelijk Kamper voorwerpen. Pasqualini's werk zal daarbij vooral vertegenwoordigd zijn middels archiefstukken, schilderijen, prenten en tekeningen van de bouwwerken en in de vorm van enkele bouwfragmenten. Ook vestingbouwkundige aspecten komen op de expositie aan bod. Het waren immers vooral de Italianen die vanaf het einde van de 15de eeuw nieuwe elementen in de vestingbouw in ons land introduceerden.

Samengevat toont de expositie te Kampen U aspecten van renaissancebouwkunst, verdedigingstechniek en stadshistorie.

Stedelijk Museum Kampen, Oudestraat 158, Kampen; 13 juli t/m 18 augustus 1991; dinsdag-zaterdag 11-17 uur, zondag 13-17 uur.

Sieraden uit de Oudheid

In Bulletin KNOB-2 1991 werd de reizende tentoonstelling *De Oudheid versierd* al vermeld in verband met de expositie in het Goltziusmuseum te Venlo. Vanaf zaterdag 6 juli tot zaterdag 18 augustus is de collectie sieraden uit de oudheid nog te bezichtigen in het Goois Museum te Hilversum.

Van oudsher heeft de mens zich getooid met sieraden, hoewel schoonheid daarbij een ondergeschikte rol speelde. Sieraden werden veelal om andere redenen gedragen en waren op de eerste plaats een teken van macht en rijkdom. Men droeg het eigen vermogen in de vorm van sieraden op het lichaam, een gewoonte, die

tegenwoordig nog steeds voorkomt bij de nomaden in het Midden Oosten. Behangen met goud en zilver tonen de vrouwen de rijkdom van de familie. Bovendien werden, als teken van macht en financiële draagkracht, onderdelen van kleding die eigenlijk alleen een praktisch doel hadden, door de toepassing van kostbaar materiaal en luxeuze vormgeving tot sieraden verheven. Speciale vormen waren daarbij voorbehouden aan bepaalde hooggeplaatste personen. Sieraden waren echter bovenal bestemd om onheil af te weren. Niet alleen de vele amuletten, ook ringen en armbanden moesten de drager voor onheil behoeden. Men koos voor bepaalde vormen en voorzag die van magische tekens of men gebruikte bepaalde grondstoffen, waarvan men vermoedde dat ze zouden beschermen tegen negatieve invloeden.

Naarmate de Oudheid verstreek werden sieraden tot louter verfraaiing 'gedegradeerd'. Griekse afbeeldingen uit de zesde tot vierde eeuw voor Christus tonen, dat er slechts weinig sieraden werden gedragen. Vanaf de Hellenistische tijd spelen pracht en praal een steeds grotere rol. Om die reden veranderde zowel de vorm als de manier van dragen. Bestonden de sieraden tot dan toe overwegend uit goud en zilver, nu werden daar vele edelstenen en halfedelstenen aan toegevoegd. De sieraden werden steeds kleurrijker. De glyptiek, de kunst van het steensnijden, kende een geweldige bloei. Aan de Hellenistische vorstenhoven behoorde ook de persoonlijke opschik tot de algemene pracht en praal.

In Italië bloeide de Etruskische goudsmeedkunst in de zevende tot de vierde eeuw voor Christus. Pas na handelscontacten met Griekenland kregen de Romeinen een meer uitgesproken belangstelling voor de vormgeving van sieraden. De Romeinse vormgeving, met een sterke voorkeur voor kleurige effecten, is aanzienlijk minder verrijkt dan de Hellenistische. De laatste mode werd in Rome gecreëerd en via Rome uitgevoerd naar de provincies.

De nadagen van de klassieke Oudheid lieten aan prachtliefde niets te wensen over. Vooral in de nieuwe hoofdstad Constantinopel ontwikkelde zich een hoogstaande hofcultuur en een zeer opmerkelijke goudsmeedkunst. De talrijke afbeeldingen van keizers in vol ornaat zijn voorbeelden van de pracht en praal, die men overal ten toon spreide.

De expositie te Hilversum toont achtenzeventig siervoorwerpen uit de *Prähistorische Staatssammlung* aan de Lerchenfeldstraße te München. De sieraden zijn afkomstig uit het Nabije Oosten en het Middellandse Zeegebied en dateren uit de periode 3000 v. Chr. tot 1000 na Chr. Verschillende categorieën van sieraden zijn ver-

tegenwoordigd, zoals oorsieraden, halssieraden, gordels, spelden en naalden.

De begeleidende catalogus *De Oudheid Versierd. Sieraden uit de Oudheid* werd evenals de expositie samengesteld door Gisela Zahlhaas, conservator van de *Prähistorische Staatssammlung* te München.

Goois Museum, Vaartweg 163, 1217 SP Hilversum (tel. 035-45841). Geopend: maandag t/m vrijdag 10-12, 14-17 uur; zaterdag en zondag 12-17 uur.

De Gouden Eeuw rondom de Dam

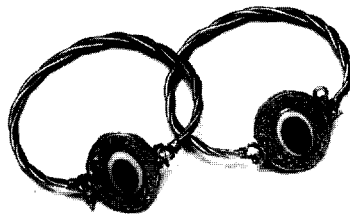
Deze zomer staat in het Amsterdams Historisch Museum de Gouden Eeuw centraal. Wat deze rijke periode uit de geschiedenis van Amsterdam aan sporen in de stad heeft nagelaten, wordt van 1 juli tot en met 8 september verbeeld in de tentoonstelling *De Gouden Eeuw rondom de Dam*. *Tips voor toeristen.*

De tentoonstelling bestaat uit een audiovisueel programma en een kleine expositie. Het audiovisueel programma geeft een indruk van de ontwikkeling van Amsterdam in de 17de en de 18de eeuw. Het programma voert de toeschouwer terug naar het Amsterdam van de 17de en 18de eeuw, maar laat tegelijkertijd zien wat er in de tegenwoordige stad nog uit deze periode is terug te vinden.

De expositie is ingericht rond twee gebouwen, die een cruciale rol in de geschiedenis van Amsterdam hebben gespeeld: de Nieuwe Kerk en het Paleis op de Dam, dat in 1655 als het nieuwe stadhuis in gebruik werd genomen en tot 1808 als zodanig dienst heeft gedaan. De schilderijen en beeldhouwwerken, die tijdens de Gouden Eeuw voor het stadhuis werden vervaardigd, hebben veelal betrekking op de handel en ongekende economische bloei in deze periode. Het huidige interieur van de Nieuwe Kerk, dat in de 17de eeuw voor een deel door brand werd verwoest, stamt grotendeels uit de Gouden Eeuw. Hoogtepunten zijn de rijk gebeeldhouwde preekstoel van A.J. Vinckenbrink en het praalgraf van Admiraal Michiel Jansz. de Ruyter. Op de tentoonstelling in het Amsterdams Historisch Museum zijn zowel van het Paleis op de Dam als van de Nieuwe Kerk schilderijen, kunstvoorwerpen en maquettes te zien, die samen een beeld geven van de geschiedenis van deze gebouwen.

Na een bezoek aan de tentoonstelling kunt u de sporen van de Amsterdamse 17de- en 18de-eeuwse geschiedenis zelf in de stad traceren. In het museum zijn brochures met stadswandelingen verkrijgbaar, die aansluiten bij het audiovisueel programma. Tevens is er een speciaal programma, waarmee u tegen gereduceerd tarief een bezoek kunt brengen aan het Paleis op de Dam. De entreprijs voor de Nieuwe Kerk is gedurende deze zomer gereduceerd tot een tarief van f 2,50.

Amsterdams Historisch Museum, Kalverstraat 92, Amsterdam (tel. 020-65231822). Dagelijks geopend van 11 tot 17 uur.

Armband met halfedelstenen. Laat-Romeins tot vroeg-Byzantijnse tijd. (foto Goltziusmuseum, Venlo)

Mededelingen en berichten

Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond

Landelijke vereniging tot bevordering der kennis van archieven, musea, archeologie, architectuur- en stedenbouwgeschiedenis en monumentenzorg, opgericht in 1899.

Beschermvrouwe:

H.K.H. Prinses Juliana.

Bureau:

Drs. Th. M. Elsing, directeur.
Mevr. drs. M. E. de Haas
Achter St. Pieter 21
3512 HR Utrecht
tel. 030-321756.

Dagelijks Bestuur:

Mr. C. H. Goekoop, voorzitter
Drs. U. F. Hylkema, vice-voorzitter
H. J. Jurriëns, secretaris
Mr. G. A. A. Conijn, penningmeester.

Algemeen Bestuur:

Drs. Ch. Dumas, mevr. ir. A. Mazzola,
drs. T. A. S. M. Panhuysen,
mevr. drs. M. M. A. van Boven,
drs. J. F. van Regteren Altena,
prof. dr. G. J. Borger, mr. T. N. Schelhaas,
prof. dr. ir. F. W. van Voorden.

Notulen bijzondere algemene ledenvergadering

Op de ledenvergadering van 23 februari jl. te Schoonhoven was er geen gelegenheid tot behandeling van de financiële jaarstukken. Om die reden werd een bijzonder algemene ledenvergadering uitgeschreven op 7 mei 1991 in de Doopsgezinde Kerk te Utrecht. De aanwezigen op deze bijzondere vergadering krijgen de notulen van deze bijeenkomst toegestuurd. Voor andere belangstellenden zijn de notulen op verzoek bij het Bureau KNOB verkrijgbaar.

M. E. de Haas

Redactie Bulletin KNOB

Met ingang van heden wordt de specifieke bouwhistorische expertise vanuit de redactie behartigd door Ir. P. C. van Traa, restauratie-architect te Helmond. Hiermee is hij de opvolger van Ir. E. J. Nusselder, die wegens drukke werkzaamheden zijn lidmaatschap van de redactie per 1 januari 1991 heeft moeten beëindigen.

Afscheid van Jhr. ir. L. L. M. van Nispen tot Sevenaer

De directeur van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Jhr. ir. L. L. M. van Nispen tot Sevenaer, heeft op 1 mei jl. zijn functie ter beschikking gesteld. De heer Van Nispen was van 1976 tot 1986 directeur Restauratiezaken en tevens plaatsvervangend hoofddirecteur van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg. Sinds 1986 bekleedde hij de functie van directeur, welke functie eerder als hoofddirecteur werd aangevuld.

Jhr. ir. L. L. M. van Nispen tot Sevenaer
(foto RDMZ)

De periode van het directeurschap van de heer Van Nispen wordt duidelijk gemarkeerd door de inspirerende veranderingen in de zorg voor monumenten, die hij mede heeft bevorderd. Zo verschoof de aandacht voor het behoud van het individuele historische gebouw naar de oriëntatie op de cultuurhistorische kwaliteit van de ruimtelijke orde. Bij belangrijke beleidsvraagstukken kwam steeds weer niet alleen het object, maar ook de structuur van de historisch gebouwde omgeving centraal te staan. Aan deze materie heeft de heer Van Nispen zijn bijzondere aandacht gegeven. Met het voltooien van een beleidsnota voor de Rijksdienst voor de Monumentenzorg over de cultuurhistorische kwaliteit in de ruimtelijke orde acht de heer Van Nispen zijn rol in de oriëntatiefase over de toekomst van de Rijksdienst definitief afgesloten.

Vanaf 1 januari 1989 was Jhr. ir. L. L. M. van Nispen tot Sevenaer tevens voorzitter van de Redactieraad van het Bulletin KNOB. Met het ter beschikking stellen van zijn functie van directeur van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg wordt dit voorzitterschap op zijn verzoek beëindigd. Bestuur, redactie en redactieraad van de KNOB danken de heer Van Nispen op deze plaats voor de inspirerende wijze, waarop hij zijn functie binnen de Raad heeft bekleed en voor zijn grote betrokkenheid bij de totstandkoming van het vernieuwde Bulletin KNOB.

Summaries Bulletin 1991, nr. 2.

The Incomplete Town, a proposal for the protection of monuments in the nineties

Ed Taverne

The modern protection of monuments must be disposed of conservative views with regard to urban renewal. This article deals with monuments as spearheads in a future-directed policy. Hereby a strategy which integrates the protection of monuments with other fields such as town development and urban renewal replaces the interest in each separate volume or in the urban ensemble. The author sketches three perspectives: *reorganization of the civil service* occupied with the administration and preservation of a confined number of registered monuments. Second: *knowledge of the town's spatial development* must be acquired systematically which knowledge can promote the integration of historical potencies and qualities with the contemporary town plan. Thirdly: a completely *automated data-base* with regard to the town's development can democratize this knowledge to the citizenry. Functional spread of the results of advanced historical research is a condition to revive a specific *cultural identity* of the town. The new Act of Monuments (1988) provides municipalities with a better position with respect to the protection of monuments. A mainly technical office, modestly manned and for preference integrated with the department of Area Planning must use new juridical and financial possibilities to give the protection of monuments a pioneer-function in the process of the improvement of urban space. Some qualifications of the municipal committee of monuments can be handed over to the board of welfare monuments being submitted to the same rules as other building schemes. For monuments are no exception to the rule, monuments are leading. Thus Giorgio Grassi's design for the Public Library in Groningen makes up a wonderful connection with history raising the artificial boundary line between monument and contemporary architecture. The office of monuments in the same town must be manned with an archaeologist, a historian of structural engineering and a historian of architecture, the knowledge as acquired by these specialists on the one side concerning stock-taking and preservation of valuable artefacts, on the other hand the gradual design of a *history of the material beauty of the town*. This design contributes to a historical-cultural notion and offers starting points for the contemporary design of the town as well. Data with respect to the history, preservation and restoration of the registered monuments can be co-ordinated by means of a computerized information system, which strengthens the coherence of the municipal policy of monuments and the process of urban renewal. By the coupling of three-dimensional representation with relevant texts and sources this system offers possibilities to the scientific results of research and the presentation of data on the town's history to the citizenry. At the development of this system one has to take such future use into consideration.

The Curaçao Plan of Monuments a magic wand? A conversation with Percy Henriquez and Ben Smit

Mariëtte Kamphuis

Since the 1930's the beautiful historical town centre of *Willemstad* in Curaçao falls into decay. Not before 1980 the town could depend on governmental intervention and support, which growing attention still was strengthened by the

Unesco World Decade for Cultural Development, the Dutch Unesco-committee nominating the *Willemstad*-restoration a specific project. In 1989 an ambitious Plan of Monuments was presented. At the moment four organizations are set up to co-ordinate the total process of restoration. Will this plan really appear to be the magic wand to change degenerated *Willemstad* into a vital town with a truce of monuments showing to full advantage again? In this article some aspects of the plan are discussed with two experts. Percy Henriquez (Curaçao 1909) was trained an engineer and occupied different posts on the island of Curaçao from 1948 till 1963. Henriquez advocated a wider substructure of the protection of monuments as part of a total plan to economical revitalization comprising area planning, town renovation and tourism. He reproaches post-war Holland an anti-colonialist mood and an ordinary lack of sense of responsibility with respect to the ex-colonies. The Curaçao Plan of Monuments is a *monstrum* of complexity after Dutch organizational structures. The plan misses the indication of specific museum areas in *Willemstad* as well, although Henriquez pleaded the far-reaching restoration of certain quarters as direct attractions for tourists. The development of the Brion Square illustrates Henriquez' fear that the Plan of Monuments does not fit into Curaçao relations. The Brion Square is a largely unbuilt strip on the western bank of the Annabai which separates both central parts of *Willemstad*, Punda en Otrabanda. While the Curaçao Plan of Monuments only just had been presented the Curaçao authorities gave a refusal for a redestination-project of the Brion Square to the French investment-group Ultra Classic, the sketches of this group showing a new, far-reaching building up with a height of more than six layers. Ben Smit (Amsterdam 1922) was trained an architect and settled on Curaçao in 1943. During the fifties Smit was chairman of the Committee of Architecture of the Cultural Centre of Curaçao and restored the historical houses *Stroomzicht* and *Penha*. Smit focuses the redestination of the Brion Square *around* the square. The buildings must harmonize with the other bank, which in fact is the eastern wall of the square. A new western front destroys the square's openness and the pleasant changing perspectives of the alleys coming out on it. According to Smit architects and contractors in Curaçao lack restoration-expertise because of their insufficient knowledge of old local building methods and materials. Adaptations and additions to monuments must be carried out as unobtrusively as possible, but the imitation of historical styles to stress tourism rather than the liveableness of the built environment tends to an architectural fair. Therefore Smit is opposed to the institution of a museum area in Otrabanda. Apart from the Plan of Monuments to promote the *Willemstad*-restoration modern Antillean architecture must be evaluated at the same time. To provide the historically built environment with good modern architecture is almost as important as her preservation.

Four acts dedicated to urban emptiness. An account of a debate on the Seductive Townscape

Martijn de Moor

Quarters considered for large-scaled re-arrangement demand reflection on the discipline of town-planning. The business agreement to realize urban renewal threatens the architect's and town-planner's *spatial quality* and tends to isolation of the renewed area within the extant town. The Dutch Institute of Architecture arranged

an exhibition and a debate on the theme of the 'Seductive Townscape'. The culture of urban expansion has changed into a culture of urban transformation. A new interest, mostly proceeding from economic considerations, has arisen in the historical nucleus of the strongly fragmented town of to-day. One of the main purposes in the governmental Fourth Note on Area Planning is improvement of the urban environment to trade and industry. New development strategies as *city management* and *city marketing* present themselves by means of the 'seductive townscape'. This approach founds urban renewal on the town's cultural and economical potency. Rivalry between towns has started internationally, which rivalry threatens the *urban identity*. Toplocations to business became 'exchangeable'. Confining measures, which must guarantee the *urban identity* decrease the town's chances in the internationally set up contest between towns. Seductive townscapes are developed for the so-called *urban emptinesses*. These projects mostly are isolated incidents in the historically grown town. The debate was based on four approaches to 'planning research' as introduced in the catalogue to the exhibition. The plan as embodiment of *city marketing* (Amersfoort), the plan as script in a theatrical show-piece (Groningen), the plan as a morphological instrument with respect to the town plan's continuity (Maastricht/Rotterdam) and the plan, which lets architecture and town-planning coincide (site of Sphinx-Céramique, Maastricht). In Amersfoort the Public Private Partnership misses the link with history. Amersfoort's new identity is an example of sheer verbal town-planning, an artist's impression to seduce trade and industry. In Groningen townscapes function as attractions. The traditional bond with the site declines. The *Masterplan 2000* makes the Department of Area Planning and project developers co-operate. Attention however shifted to architectural filling up too fast. Architects improvise, but the scenario writer is missing. A town-plan not being on hand in Coenen's plan for the Maastricht site of Sphinx-Céramique historical, urban and architectural forms are point of departure. A general hypothesis on the semantic change of the town is missing. In Rotterdam conceptions are coupled with a renewed interest in morphology. The *Parklane*-draft for Rotterdam-West guarantees an optimal connection of continuity and renewal of urban identity. A clear framework has been created for later architectural detail. Thus the municipality must plan the urban context, fix marks and junctions and watch over the quality of public spaces. Participants of the Public Private Partnership must be roused to comprise their projects both and public spaces in a total plan. Coherence with other parts of the site is important as well. The discipline of town-planning must be reconsidered and, laying-out, be forced to an analysis of the morphological and historical urban structure.

The landscape gardening of Johann Georg Michael (1738-1800)

C. S. Oldenburg-Ebbers

J. G. Michael, who served the Prince of Waldeck at Residenz Arolsen as *Hofgärtner* from 1740 to 1778, taught his son Johann Georg Michael (1738-1800) the trade of gardener. Jacob Boreel Jansz., owner of the Dutch country seat Beeckesteyn at Velsen, kept up commercial relations with the principality of Waldeck-Pyrmont. In the early sixties of the 18th century he brought young Johann Georg Michael from Arolsen to Beeckesteyn to work for him on his country seat.

As envoy extraordinary at the English court (1761-'62) Boreel recommended Michael to go to England to study the lay out of English parks. After Boreel's departure in 1778 Michael probably stayed in the family's service, but he was enabled to accept other commissions as well, such as the alterations of the country seats Elswout and Waterland's gardens or the reorganization of the *Kurpark* of Pyrmont. In his absence activities in the Netherlands were taken over by his prospective son-in-law J. D. Zocher Sr. Michael's activities between 1765 and 1800 coincide with the period of Neo-Classicism. Three aspects must have been important at the creation of his interpretation of the English and/or Chinese landscape style. First of all his journey to England, where he studied the landscape style as practiced by Lancelot Brown (1716-1783) and the neo-classical and neo-gothic architecture in these parks. Then, contemporary manuals on the new natural style like *Designs of Chinese buildings* by W. Chambers (Dutch translation 1763), *Stowe, a description of the magnificent house and gardens*, London 1769 (with plans and pictures) and *Observations on modern gardening* by Th. Whately (German translation 1771). Thirdly, his possible acquaintance with other Dutch parks, which had been transformed into the natural style in an early phase. Michael certainly adapted Chambers' characteristics like scenes with much variation, wherein water (cascades) and mountains (difference in levels) play an important rôle. J. G. Michael also knew the book on Stowe, one of the first English parks wherein from 1730 on the free natural style was adapted by Charles Bridgeman, William Kent and Lancelot Brown successively. He most probably made a journey to England and visited the park of Stowe. The similarity in architecture and the Corinthian Arch on Stowe and the colonnade on Beeckesteyn are indications. Thomas Whately discusses in his *Observations on modern gardening* the English landscape style as adapted by Lancelot Brown. At Whately the lay-out with a romantic character starts to shift to a lay-out with a rural, agricultural character. Michael mainly adopted Whately's 'materials'. The landscape style as adapted hereafter in France, Germany and the Netherlands mingles characteristic elements of the Chinese and English style. Therefore in France one speaks of the Anglo-Chinese style. Up to the present twelve of Michael's later designs are known, but the number of projects is much larger. Most of these projects are situated in Dutch South-Kennemerland and Gelderland and were created between 1772 and 1795. Analysis of form defines maintenance of a part of the sight avenue, situated behind an open space behind the house as Michael's signature. Incidentally the axe is finished by a garden ornament. Walks are laid out along paths with varying sights. Ponds are laid out in natural forms. Architecture is built in the neo-classical, neo-gothic and Chinese style. A farm or stable can strengthen the agricultural character. The book of reproductions *Recueil des jardins anglo-chinois* by G. L. Le Rouge (Paris 1775-1788) with many examples of Chinese architecture must have been an important source of inspiration. Michael's conceptions have been fed by the Chinese art of landscape gardening, described by W. Chambers and the early English landscape style of Lancelot Brown, theoretically worked out by Th. Whately. The theories of Chambers and Whately, grounded on the practice in China and England and amplified with those of Watelet and Walpole, were summed up by C. C. L. Hirschfeld in his *Theorie der Gartenkunst*, Leipzig.

1779-1785, 5 Vol. This standard work was very important to the spread of the English-Chinese landscape style in Western Europe and must have been known to Michael. As far as we know he has not been influenced by colleague landscape gardeners in the Netherlands.

Old fishponds in South Limburg

H. Renes

Very little research has been done on old fishponds in the Netherlands. The first part of this article reviews the literature on the subject, set against the background of international literature. In the Middle Ages the number of ponds must have been considerable, but in the greater part of the country very few remains. In the 19th century pond-culture still had some importance only in the southernmost part of the country, the hilly southern part of the province of Limburg. The second part presents a survey of fishponds in the region of South Limburg in the first half of the 19th century. At that time 90 pond systems, each consisting of two or more ponds, still were in existence in this region. Most of them belonged to manors and country-seats, although some had been built originally by religious institutions. The ponds were classified after their location in narrow or wider stream valleys or in flatter landscapes. Different types of systems can be distinguished: long series of ponds in narrow valleys as opposed to other types on flatter sites. Another distinction has been made between irregularly and regularly shaped ponds, the first probably being the oldest. Although the dates of construction of most ponds are unknown, it is obvious that ponds were constructed during a long period.

Some ponds certainly are of medieval origin, the oldest of these being mentioned in the 11th century, but as late as the 18th century ponds still were considered a normal part of an estate. Some of the old ponds still exist today. Field work revealed traces of some of the other ponds. More attention to these traces is demanded.

Interpretation of fragmented sundials

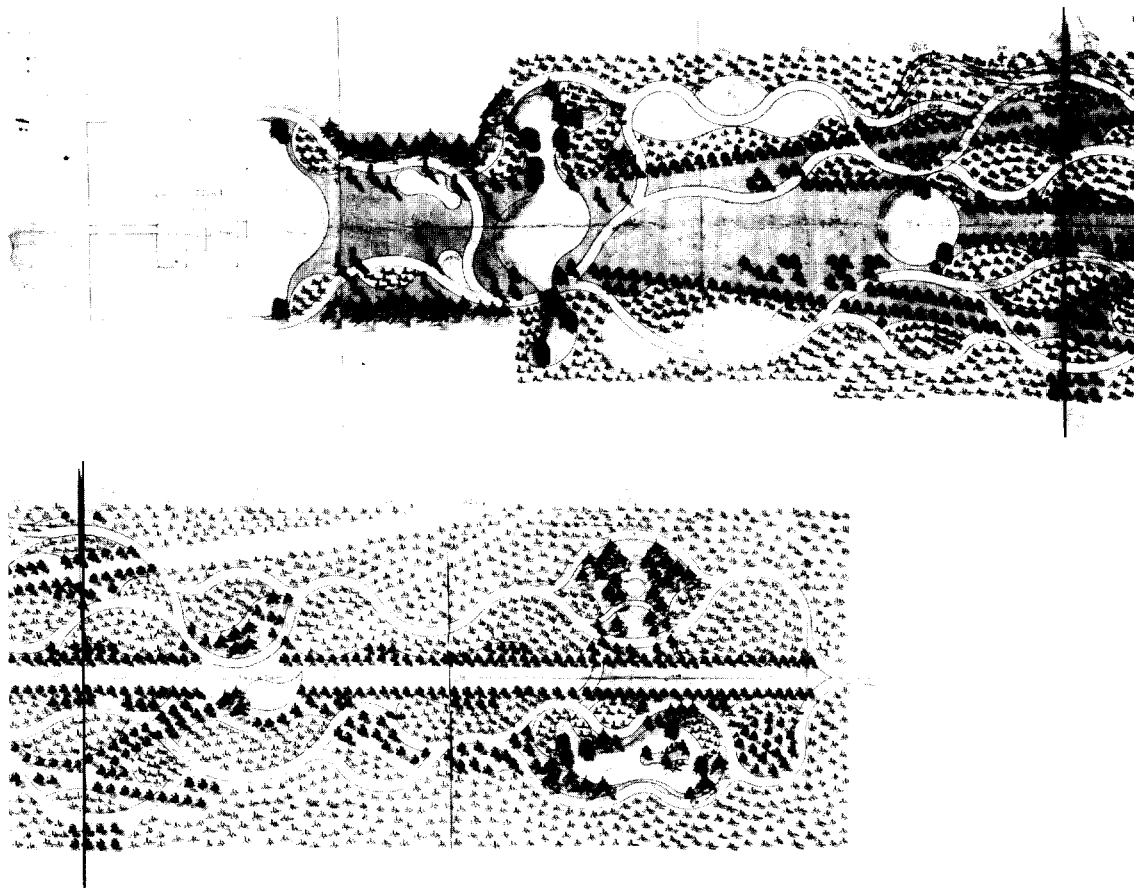
Eugène L. H. Roebroek

This paper reaches after a framework to determination of patterns of hourlines on sundials on the basis of a complete, but broken sundial and a small fragment of another one, called *Enthine* nr. 25 and nr. 16 after the manorial estate these sundials were excavated. Because of their unevenness fragments of slate sundials usually cannot be handled accurately. Reconstruction runs best with prints and transfer paper. When gnomonic facts are missing, the *auxiliary line*, scratched in at the sundial's manufacture can help at determination. The hour-lines meet at the *point of transition*. Here the shadow caster is attached to the dial plate. This shadow caster, the *style*, must be directed to the polar star. The altitude of the pole above the horizon of a certain site can be derived from the atlas. Geographic latitude equals polar altitude. Thus sundials are tied down to their location. In case of the discovery of a cube-sundial several sundials are excavated at the same time. Sometimes remainders of sundials will be found, which do not match the here reached model, such as the declining of *rotating* sundial with the hands lying in between instead of exactly on the main wind directions.

Carla S. Oldenburger studeerde biologie aan de Rijksuniversiteit te Utrecht. Zij was van 1968-1980 werkzaam als wetenschappelijk medewerker van de Vakgroep Biohistorie RU Utrecht; vanaf 1980 is zij conservator van de Bibliotheek Landbouwwuniversiteit Wageningen. Zij is tevens lid van de subcommissie Buitenplaatsen van de Monumentenraad, bestuurslid van o.a. de Stichting Nederlandse Buitenplaatsen en Historische landschappen, en adviseur van de Nederlandse Tuinenstichting. Recente publicaties: *De Tuinengids van Nederland*, Rotterdam 1989, en *Nederland Tuinenland*, Rotterdam 1991.

Drs J. Renes studeerde historische geografie aan de Rijksuniversiteit Utrecht. Hij werkt bij de Afdeling Historische Geografie van het Staring Centrum, Instituut voor Onderzoek van het Landelijk Gebied, te Wageningen, waar hij zich vooral bezighoudt met het inventariseren en beschrijven van historische cultuurlandschappen. Auteur van o.a. *De geschiedenis van het Zuidlimburgse cultuurlandschap*, Assen 1988.

Drs. E. L. H. Roebroek Haren, is sociaal geograaf. Hij studeerde aan de RU Utrecht en is leraar aardrijkskunde geweest aan het Praediniusgymnasium te Groningen. Sinds zijn pensionering legt hij zich toe op de gnomonica of zonnwijzerkunst. Zo schreef hij onder andere een boekje over de 'kunstigste' zonnwijzer in Nederland (de wijzer op de Prinsenhofpoort te Groningen) en bouwde hij o.a. 's werelds eerste openbare kruisdraadzonnwijzer met rechte datumlijnen in de Gockingastraat te Appingedam (1988).

Afb. 8. Ontwerp Fraeylemaborg te Slochteren, toegeschreven aan J. G. Michael (Rijksarchief Groningen).

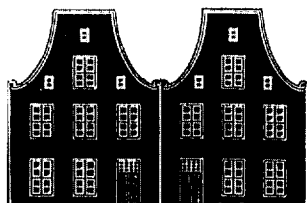
REIS naar POTSDAM van 3 - 10.8.1991

Als specialist voor thema-reizen t.b.v. geïnteresseerde doelgroepen organiseert de stichting Marco Polo dit jaar een aantal 8-daagse kulturele reizen naar Potsdam. De desbetreffende reizen zijn gebaseerd op de combinatie van: architectuur, historie, natuur en muziek.

Dat het 'holländisches Viertel' – nog onlangs bezocht door H.M. de koningin en de Duitse Bundespresident – op deze reizen bijzondere aandacht krijgt moge duidelijk zijn. Deelnemers aan bovengenoemde reis kunnen derhalve kennis maken met dit erfstuk in den Vreemde voor welks renovatie de Bond zich intensief heeft ingezet. Maar... er valt in deze regio meer te zien: Slot en Park Sanssouci, het Wörlitz-park met z'n beroemde tuinen, de Glienicker Brücke, Cecilienhof waar het 'Potsdamer Abkommen' werd ondertekend om niet te spreken van het landschappelijk schoon. Ook een bezoek aan: Berlijn, Brandenburg en de 'Lutherstad' Wittenberg staan op het programma.

Reis

De reis som bedraagt f 1.295,— op basis van accommodatie in een 2-persoonskamer (met bad en/of douche en w.c.) samen met een andere deelnemer/ster en op basis van half pension.

Verder is in dit bedrag begrepen: vervoer Nederland-Potsdam en retour, alle uitstapjes, entree's voor concerten en musea alsmede deskundige begeleiding ter plaatse.

De reis vindt in ieder geval doorgang ongeacht het aantal deelnemers.

Alternatieve reisdata zijn: 21.8-7.9, 28.9-5.10 en 5-12.10.1991.

Inlichtingen & boekingen bij: stichting Marco Polo
Hendrik v. Borsselenkade 8, 1181 AW Amstelveen, telefoon 020-6430077

P.S. Wilt u mee, reageert u dan per omgaande s.v.p.!

Men kan desgewenst de heen- en terugreis ook met eigen auto doen.

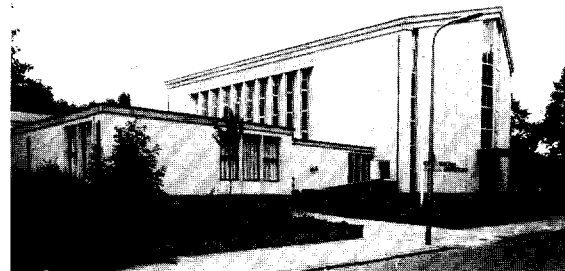
Koninklijke Woudenberg Ameide

restaurantie

renovatie

nieuwbouw

Eén van de vele Plaatsen van Samenkomsten van het Apostolisch Genootschap die door ons zijn gebouwd.

*Plaats van Samenkomst van het
Apostolisch Genootschap in Utrecht.*

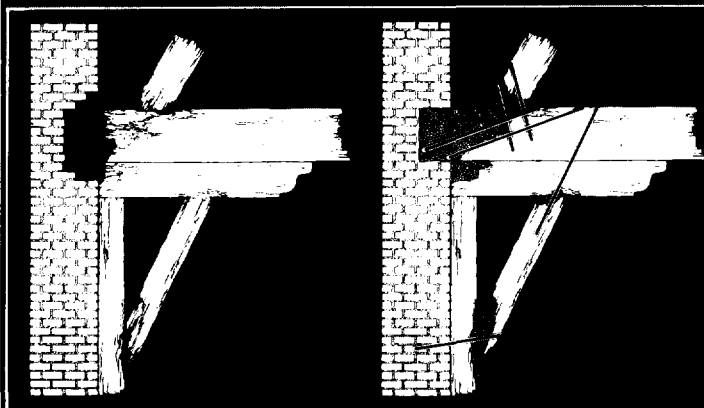
Foto: P. Wit, Vianen

voorstraat 7 - postbus 3 - 4233 zg ameide - tel. (01836) 6600

vestigingen te 's-gravenhage, groningen, medemblik, oosterwolde, valkenburg en zulphen

* aangesloten bij de stichting vakgroep restauratie

een sterk verhaal van Renofors

Renofors herstelt al ruim vijftien jaren aangetaste en verzwakte houtkonstrukties, zoals balkeinden, muurplaten, spantbenen, blokkelen etc. door middel van een polymeerchemische restauratietechniek met vooraf gemaakte statische berekeningen. Door toepassing van speciaal voor dit doel ontwikkelde epoxyharsen en glasfibers zijn inmiddels in duizenden objecten de dragende en esthetische functies van vele houtkonstrukties herwonnen tegen relatief lage kosten en met optimaal behoud van het oorspronkelijke.

*Voor nadere informatie ligt er een documentatiemap voor u klaar, compleet met een (verkorte) lijst van door Renofors uitgevoerde objecten.

Renofors, gewapend in hout

behoeden om te behouden

Houtworm-, Boktor-, Bonte Knaagkever-, Zwamaantastingen, etc., bedreigen waardevolle houtkonstrukties in vele monumentale gebouwen zoals kerken, kastelen, molens, boerderijen enz.

Conserduc voert sinds 1950 curatieve en preventieve behandelingen uit tegen houtaanvretende insecten en houtaantastende schimmels met gebruikmaking van de modernste middelen en methoden, door geheel Nederland.

Conserduc is tevens leverancier van een modern pakket houtverduurzamingsmiddelen voor de Bouw en "doe het zelfver".

Wilt u het oorspronkelijke behouden en kosten besparen? Vraagt u dan vrijblijvend onze documentatie aan of een kosteloos advies/offerte.

Lid van

CONSERDUC/RENOFORS[®]

Stationsstraat 41a, 4921 AC MADE - Tel. 01626-86363* - Fax 01626-86044

In deze rijk geïllustreerde publikatie wordt in het bijzonder aandacht besteed aan twee aspecten van 75 jaar Jaarbeursgeschiedenis: het publiciteitsmateriaal en de architectuur van de verschillende onderkomens door de jaren heen: van houten 'monsterkamers' tot Gerrit Rietvelds Julianahal.

De nadruk in **Ontworpen voor de Jaarbeurs** ligt op het publiciteitsmateriaal, waarvan de kern wordt gevormd door de fraaie serie jaarbeursaffiches van onder andere Otto Treuman, Leo Gestel en Fedde Weidema.

ISBN 906011.746.8 prijs f 29,50

104 pagina's rijk geïllustreerd formaat 21 x 29,7 cm genaaid gebrocheerd

Verkrijgbaar in de boekhandel of rechtstreeks bij de

WALBURG PERS

Postbus 222, 7200 AE Zutphen, telefoon 05750-10522, telefax 05750-41025

Ontworpen voor de Jaarbeurs